

Володимир Антонович

Про козацькі часи на Україні

ПРО «ВИКЛАДИ ПРО КОЗАЦЬКІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ» ТА ПРО ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПРОФ. АНТОНОВИЧА

«Виклади про козацькі часи на Україні», в першому чернівецькому виданні озаглавлені невдало «Бесідами», виголосив покійний В. Антонович у Києві в академічному 1895-1896 році. Із огляду на часи, які переживала тоді російська Україна, ці виклади лиш через те, що відбувалися в українській мові, мусили провадитися *приватно*, навіть *потайно*, спочатку у господі самого Антоновича, а потім по черзі у декого з українських патріотів. Ті самі виклади, без жодної зміни, покійний професор міг провадити з університетської кафедри, тільки... в російській мові. Власне українська мова в такій мірі робила ці виклади нелегальними, що коли їх пізніше, видрукувані в Чернівцях окремою книжечкою, *без імені автора*, прислано в числі кількох сот примірників до Києва на адресу гімназійного професора д. Андрія Кучинського, то цей останній відправив цілу паку з книжками до жандармерії і мусив виправдувати свою невинність, що, мовляв, одержав такий небезпечний крам. Там цю книжечку зразу і знищено, так що на російській Україні вона й зосталася майже невідомою. А ті самі виклади у московській мові студенти університету могли видавати, *навіть без спеціальної цензури*...

Ці виклади записувала з живого слова група слухачів, головно покійний Василь Доманицький, тоді студент університету першого року, і вищезгаданий д. Андрій Кучинський. Записувачі сходилися разом, щоб записане перевіряти, а задля загальної редакції перевірені записки передали покійному Олександрові Кониському. Сам автор, на жаль, зредагованого сам перевірити не міг, бо через хворобу виїхав на південь Італії, і ці виклади видрукувано за його відсутності. Редакція Кониського обмежувалася лише стилістикою записаного слухачами,

але вона не обминула деяких *qui pro quo*. [1] Так, автор, переглядаючи видрукуваний примірник цих викладів, зауважив заміну деяких термінів, ніби не українських, іншими, що мали інше, зовсім не те значення. [2]

Ці виклади про козацькі часи на Україні є власне *одинокий* науковий твір В. Антоновича, написаний (принаймні викладаний) по-українськи. Не є це власне спеціальний історичний дослід, а має він характер загального нариса доби, над якою історик чимало напрацювався за свого життя, і

вартість цього твору тим більша, що він зложений майже наприкінці наукової роботи автора і представляє ніби *resume* його довголітньої праці.

Висновки і загалом увесь виклад покійного професора, оперті на ґрунтовних критичних студіях документальних джерел, зостаються і до сьогодні в повній своїй силі мимо тих успіхів, що їх зробила українська історична наука протягом майже двох десятиріч, які проминули від часу цих викладів. В історичній перспективі нам нині представляється хіба лиш філософський світогляд автора щодо історичного процесу.

Відповідно до світогляду автора, основою історичного процесу являється розвиток і перебудування ідейного змісту суспільства. Матеріальні фактори наш історик визнає, але їх значення вповні не розвиває. Таким чином, самий історичний процес являється наслідком певного ділання факторів, передусім ідейного характеру. Тому й історичний розвиток українського народу має у своїй основі народні стихії громадського життя, що складаються із об'єднання матеріальних і духовних сил народу, і полягає в перебудуванні цієї основи під впливом інших, також ідейних факторів.

Один з учнів Антоновича, розглядаючи докладно його історичні погляди, формує схему історичного процесу, як її уявляв собі Антонович, передовсім пристосовуючи її до історії України, як *ділання* в історичному процесі *певних сил*, що почасти гніздяться в основі народної психіки, природженої для певної національності, а почасти являються вони сторонніми факторами, які мають могутній вплив на подальший розвій процесу, і навіть причиняються до основних перемін народного життя. Ці останні чинники можуть виникати із зовнішніх умов: географічних або психічних. Тут, власне, відіграє в історії роль окрема особа. Боротьба тих усіх чинників - це і є історичний процес, що творить нові форми життя: соціальний уклад, форми державного ладу тощо, і *досліджуванням цієї боротьби і наслідків її повинен займатися історик*. Представником ідейних основ, боротьба яких творить суть історичного процесу, є не окрема особа, а цілі верстви населення. Ціла маса народу, розбита на суспільні верстви, є представницею тих чи інших ідейних основ. Тому таке значення має соціальна історія суспільства. А що народна маса різнорідна, і різні верстви її мають різні інтереси, які іноді між собою протилежні, а іноді, навпаки, об'єднують між собою верстви населення, то для Антоновича таким чином *історія - це наука про суспільство і ті верстви, на які суспільство поділяється*.

Студіюючи ті ідейні основи, що від них залежить розвій народу, Антонович зазначає, що ті основи, навіть коли відступають перед іншими історичними факторами, все ж таки не зникають остаточно із народної психіки. Наприклад, староукраїнська громадська основа, розпавшись на станові елементи, все ж таки збереглася в деяких верствах населення, і такою верствою українського населення, що над усе пильнувала громадських основ і довго за них боролася, і була українська козаччина. Ось через що Антонович і думає собі, що козаччина має дуже давнє походження, що вона зберегла в собі старий громадський уклад і що через те в козацьких рухах і в козацькому укладі немає державної основи. Ці погляди Антоновича були в науці зовсім нові, і коли вони в наші часи видаються еkleктичними, то все ж таки на них лежить печать оригінальної індивідуальності автора.

Д[митро] А[нтонович]

ПЕРЕДНЄ СЛОВО АВТОРА

Задля своїх викладів з історії України ми беремо період козаччини. Беремо його тому, що в ньому найвиразніше і найяскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу.

Дійсно, коли почнемо придивлятися до історії різних народів, то спостережемо, що кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т. ін. Який розмір значення і ваги має кожна причина, я не беруся тут рішати.

Провідна ідея нації може найширше і найкраще виявлятися під час самостійного життя нації. Коли пильніше придивимося до тих двох народів, що найближче сусідують із нашим народом, то і в політичній їх проступанні, і в суспільній устрої ми виразно бачитимемо провідну ідею кожного з них.

У великоруської нації бачимо, що її провідну ідею становить принцип авторитету державної влади, яку народ настільки шанував, що завжди зрікався на користь її всіх особистих вольностей. Така ідея відповідає ґрунтовним інстинктам народу, бо вона вимагає *однієї* голови, яка, нікого не питаючись, ні на кого не зважаючи, кермує самодержавне всім суспільством. Тим-то без помилки можна сказати, що у *великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм*; за допомогою останнього цей народ і спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації, навіть і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї.

Друга нація, польська, пішла іншим шляхом. Вона виділила із себе привілейований стан і дала йому спромогу все громадське добро забрати собі на потребу та й повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже *принцип аристократизму*. Однак Польща не обернулася на таку олігархію, яку бачимо, наприклад, у Венеціанській республіці у середніх віках, а являється вона зразком демократичної аристократії, хоч на перший погляд це здається і дивним.

Українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип *вічевий*, принцип *широкого демократизму* і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; йому доводилося лиш

інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів, вічевим, громадським та *виборно-церковним* устроєм, перегодом судовим устроєм у так званих *копних судах*; нарешті ж оця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козаччині, а ще виразніше із погляду запровадження й зреалізування її в житті - у Запорозькій Січі.

Не однаково легко кожну провідну ідею завести в життя: одну легше, другу тяжче; трудніш за все ту, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу. Найлегше завести в життя ідею авторитету влади, - коли народ зрікається особистої волі і віддає себе на волю того, хто зумів у свої руки забрати більшу силу. Трудніш завести до життя ідею аристократизму, і тут державний устрій здійсмає із народу обов'язок кермувати власним життям і призвичаює суспільність коритися тим, що так чи інакше вибиваються вгору понад народною масою. Цей устрій, нівечачи в народі почуття власних прав, найбільш сприяє запровадженню аристократичного стану; і от привілейована частина нехтує права другої частини суспільства, і тоді неминуче вже повинна виникнути боротьба між станами суспільства; така боротьба часом доводить навіть до зруйнування держави. Історія Польщі дає нам яскравий зразок такої колізії.

Геть трудніш іще впровадити в життя демократичний принцип. На те, щоби принцип демократизму набрався переважної сили. і значення, треба, щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася у правдивості ідеї; треба ще й з-поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козаччини - Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості. Недостача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першій бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою, - егоїзм той виявився пильнуванням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути в кріпаків. Кожен запобігає собі протекції у центральній владі, не перебираючи у способах; наприклад, без сорому уживають доносів, поклепу, брехень і т. ін., і тим загальна справа занапащується.

А з другого боку, нестача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє скодифікувати своенародного звичаєвого права, до якого козацтво вдавалося в потребі, тим-то суспільство і мусило звертатися знов до правничого чужого і *ворожого* кодексу, до Статуту Литовського, що затверджував становий, шляхетський лад, який, властиво, і викликав боротьбу. Отже, і бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний принцип довести до діла.

Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватись народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури.

Ми збочили на теоретично-філософське поле тому, що історію України будемо студіювати із цього погляду.

ПЕРША ГЛАВА

Спроби вчених вияснити родовід козаччини. Козаки - стан місцевий. Т. зв. служби за часів Великого Князівства Литовського. Перші історичні звістки про козаків. Перші козацькі ватажки.

Щоб зрозуміти початок козаччини, треба зробити огляд попередньої історії краю, заки виникла козаччина, інакше трудно тямити, звідкіль і яким чином з'явилися козаки.

В історії України маємо довгий час - цілих дві сотні років, - такий, задля якого зовсім бракує джерел. Тим-то, щоб з'ясувати родовід козаччини, вчені становили різні *гіпотези*, серед яких дуже трудно розібратися. Коло цього ми не будемо спинятись, а лишень звернемо увагу на декотрі гіпотези, якими користувалися історики на те, щоб вияснити родовід козацького стану.

У XVII ст. і наші й чужі письменники, трактуючи цю справу, йшли більш за все стежкою *філології* (тоді була така мода в науці). Візьмуть, було, ймення козацького стану і прирівнюють до того чи до іншого ймення якого-небудь народу. Такий спосіб вельми легкий, хоч одне слово само по собі нічого не значить і не може служити доказом родоводу. Чи не було б дуже чудним, коли б ми, наприклад, заходилися наближати народ Галичини до іспанців тільки через те, що в Іспанії є провінція Галіція, або почали б доводити тожсамість німецького народу з алеманами тільки через те, що французи називають німців алеманами? Письменники, що вживали таких заходів, дуже простосердно виясняли родовід козаків. До таких письменників перш усього належать два поляки XVII ст.: *Пясецький* і *Коховський*, сучасники Богдана Хмельницького. Вони прирівнюють слово козак до слова коза; із останнього, на їх думку, вийшла назва козаків, бо козаки, мовляв, на своїх конях були такі прудкі, як ті кози.

Більшого клопоту наробили ті історики, що назву «козак» наближували до назви таких народів, про яких нічого певного не знаємо. Так от, письменники XVIII ст. *Грабянка*, а за ним і *Рігельман*, назву «козак» виводили від *хозар*, що переселилися на Україну під час нападу монголів. Але ж про козаків маємо звістки тільки з XVI ст., а де ж вони були від XI до XVI ст.?

Ян Потоцький заходжувався довести, що козаки - це нащадки тих косогів, яких Мстислав Володимиренко в XI ст. переселив на Чернігівщину. За Потоцьким пішов і російський історик Татищев. З того, що великороси за часів, наприклад, Петра I

називали козаків черкасами, він придумав таку гіпотезу. В Єгипті, каже він, було місто Черказ; людність його перебралася на Кавказ і стала тут називатися косогами; татари примусили її перебраться на придніпрянські землі, де вона й стає відомою під назвою козаків.

Як найбільш ексцентричну треба згадати гіпотезу козацького письменника кінця XVIII ст. Петра Симонояського. В одного з римських географів він знайшов на Кавказі край Гірканію і каже, що слово це походить з латинського «*hircus*» - козел (цап). Таким чином, на його думку, Гірканія це Козланія, а козаки це гірканці, що перебралися з Кавказу на Україну.

Польський історик *Духінський* і поет *Падура* вигадали навіть цілий народ, що звоював цілу Україну і потім став відомим під назвою козаків.

За цією групою письменників іде друга, що початку козаччини шукає в колонізації південної України, наприклад, історики: польський *Кроммер* і російський *Щекатов*, Вони заходилися початок козаччини прив'язувати до половців, але довести цього нічим не можна, вже й через те, що про половців після XIII ст. жодних згадок не маємо, так само не маємо згадок про козаків до XVI ст.

Відомий французький письменник *Вольтер*, пишучи «*Histoire de Charle XII*» та історію Петра I, мусив згадати про козаків і попав на домисел, що козаки - це *частина тих татар*, які привподобилися до місцевого елемента і дали зав'язку окремому станові суспільності.

Інші письменники підійшли трохи більше до правди. Вони кажуть, що за часу удільно-вічевого періоду по берегах Росі - у Київщині, а також у Чернігівщині, почасти на Волині - сиділи різні тюркські орди, відомі нам із літописів під загальною назвою *чорних клобуків*. Зазнаючи нападів від інших кочівних народів у XII ст., вони поєдналися із князями, добули від них землі і оселилися там стерегти границі. З часом чорні клобуки привподобилися до місцевого народу і увійшли до складу його. Із цього певним признати треба тільки те, що чорні клобуки лишили свій антропологічний слід, перемінивши дещо у фізичних і моральних рисах тубільців. Та знов-таки оці історики не звернули уваги на те, що з половини XIII ст. немає вже згадок про чорних клобуків, а до XVI ст. немає згадок про козаків. А що діялося за той проміжний час, ми не відаємо. Цієї гіпотези держались *Карамзін*, *Со-ловйов*, *Міллер*, *Самчевський* і *Броневський*.

Поруч із цими двома групами письменників-філологів, чи краще сказати псевдофілологів, були ще інші письменники, які

дивились на справу тверезіше і висловили думки, ближчі до правди: що козаки - це *місцевий стан*, а виник він із народу.

У гурті цих письменників за давніх часів першим був *Мартин Бельський*, польський хроніст, дуже добре ознайомлений з історією України. Через те, що дядько його був першим старшим у козацькім війську на початку XVI ст., Бельський у своїй хроніці запевняє, що козаки - тубільний стан, і виділився він із народу силою деяких умов. Таку ж думку висловив і український хроніст XVIII ст. Саднило Величко. Тієї ж думки був і чужоземець, французький інженер Боплан (XVII ст.), що років із двадцять перебував на Україні. Він вважав козаків за вільний, лицарський стан.

Із такою думкою трудно не згодитися. Треба лиш вияснити, яким чином це сталося. У кого симпатії, у кого антипатії до козащини причинялися до того, що висловлювано різні думки про цю справу. Наприклад, під час найбільшого шовінізму серед польської суспільності - в 50-60-і рр. XIX ст.- польські письменники оповідали, що козаки були злочинці, засуджені у Польщі, звідкіля вони тікали від кари на Україну і тут склали вільний козацький стан. Дивні думки мусив мати такий письменник про моральність Речі Посполитої, відаючи, яке численне було козацтво за часу Богдана Хмельницького!

Костомаров був тієї думки, що козаки - це ніхто більше, як тільки міщани із українських міст, от як із Черкас, із Канева та інших, що ходили на промисли у степи, де їм доводилося боронитися від нападів татар, і таким робом завдяки обороні і склався козацький стан. Ця думка, хоч і дуже близька до правди, однак не зовсім докладна. В історичних пам'ятниках ми зустрічаємо одночасно назви і козаків, і міщан, а тим часом люди обох цих станів ходили в степи на промисли.

Сучасні письменники інакше знов з'ясовують походження козащини. Російські письменники *Карпов і Тумасов* зв'язують козаків із княжою *дружиною*. Але ж ми знаємо, що дружина була княжим військом, а козаки - місцевий стан без усякої ініціативи державної влади. Окрім того, між козащиною та дружиною значна прогалина - двісті років.

Дашкевич початок козащини зв'язує з історією Болоховської землі. Але ж бо тут різниця у територіях. Болоховська земля займала середню і південну частину сучасної Волинської губернії, а козацтво - придніпрянські землі. Голубовський силкується зв'язати козащину з бродниками, що за княжих часів займали степові землі. Але тут знов великою перепорою стає і територія, і час, бо бродники займали територію у басейнах рік Дону і Дінця.

Ясніш за всіх і цілком реально глянув на цю справу *Михайло Максимович*. Він не тільки дивиться на козаччину як на місцевий стан, але й доводить, яким робом вона виникла. І з часом, чим більше знаходимо нових документів, тим більше стає ясною Максимовичева теорія. За Максимовичем пішли й інші історики. За таку ж саму думку стоїть і професор М. *Грушевський*. Вияснити це не трудно, треба тільки розглянути той лад, який панував у Литовським Князівстві перед тим, заки виникла козаччина.

Відома річ, що уряд Великого Князівства Литовського всі землі вважав за державну власність. Землі були поділені на частки, що називалися *службами*. Відомий і обшир таких служб: на сучасну міру-200 десятин. Такі служби уряд роздавав тим, хто хотів їх брати, із обов'язком: доставляти за *службу одного* озброєного чоловіка до війська великого князя.

Хто, взявши службу, не справляв цього обов'язку, у того службу відбирали, і вона переходила до когось іншого. Одному можна було брати кілька таких служб, аби тільки доставив із кожної одного чоловіка до війська.

Уся територія Великого Князівства була поділена на *землі* та повіти. В кожному повіті був замок (місто чи город), де жив повітовий староста, чи воевода, що був головою адміністрації, суддею і військовим начальником того краю. По лісових місцевостях (на Поліссі) старости легко знаходили охочих людей, що брали служби з поданими вище обов'язками, але на степових землях не так було. Причину того 'ми легко зрозуміємо, пригадавши собі *систему*, якою провадилося тоді сільське господарство. Того часу сільське господарство зовсім не мало того характеру, що нині. Найбільш корисними в господарстві того часу були бджільництво, лови звірів (боброві гони), рибальство (затони), дьогтярство і т. ін. Хліборобство стояло тоді геть на другому ступені, бо збіжжя тоді не вважали за річ торговельну чи крамарську. Хліб сіяли тоді єдине задля власної потреби. Таким чином, по таких місцевостях, де було багато лісів та води, люди охоче брали служби, а по степових країнах було навпаки: охочих до служб було обмаль, тим більше що ті країни не були забезпечені від нападів татар.

До того ж під кінець XV ст. кримський хан *Менглі-Гірей* робив страшенні напади на південну Україну. Більшу частину її людності він полонив, степи випалив, а решта людності повтікала на північ, на Полісся та на Волинь. От через те великий обшир землі лишився пустою; тому в степових повітах (Київському - на півдні, у Переяславському, Канівському, Черкаському, Брацлавському і Вінницькому) ніхто не хотів

брати служб. Із цілого Черкаського повіту тільки два чоловіки взяли служби. А тим часом старости повинні були обороняти країну від ворогів.

На те примірковано інші способи. Старости почали роздавати служби громадам, а не одиницям із привілейованого стану. Розуміється, громада за кожну службу повинна була справляти призначений відбуток: доставляти до війська озброєного чоловіка. Для селян було це дуже корисне через те, що до їх внутрішніх справ адміністрація не втручалася. Таким робом виник громадсько-вічевий устрій.

Оце, здається, і є те зерно, що стало початком козаччини.

Перші згадки про козаків стрічаємо під кінець XV ст.: першого разу року 1489-го. Того року був похід проти татар, і в польського історика Бельського є звістка, що провідниками його були козаки. Другим разом про козаків на галицькому Поділлі маємо звістку року 1491-го. Крім і Бельський оповідають, що того року на галицькому Поділлі скоїлася ворохобня селян проти шляхти, що забрала у свої руки всі землі. На чолі ворохобників стояв козацький отаман, на прізвище *Муха*. Перший документ, де згадано про козаків, належить до року 1499-го. То привілей великого князя Олександра місту Києву. Грамотою тією визначено, яке мито мають міщани брати з козаків за рибальський промисел.

З початку XVI ст. козаки займають уже визначну територію. Стрічаємо їх по староствах Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому та ін. Незабаром розрослася козаччина і змінилася настільки, що козаки не тільки вже обороняють край, але за татарські напади відплачують такими самими нападами. У 20-х роках XVI ст. козаки роблять уже напади на Крим, на Очаків, на Аккерман і на Буджацьку орду (Бессарабія). Пізніше літописи декого з козацьких ватажків непевне згадують як гетьманів; але то були звичайні *старости*. Між ними відомі: староста вінницький і брацлавський князь *Костянтин Острозький*, староста Хмельницький *Предслав Лянскоронський* і староста черкаський і канівський *Остап Дашкевич*. Останній боронив край від великого нападу, кримських татар і не тільки оборонив Черкаси, але розбив і прогнав татар. Отоді про козаків скрізь почали говорити. Користуючись тим, Остап Дашкевич подався до великого князя литовського, щоби надати козакам самостійну організацію. Але поради його не послухалися, може, через необачність того часу.

ДРУГА ГЛАВА

Початок Запорозької Січі. Становище вільних хліборобів за Великого Князівства Литовського. Становище козаків по Люблінській унії. Т. зв. Баторієва реформа. Зріст Запорозької Січі. Перші козацькі реакції: повстання Косинського і ворохобня Наливайка. Церковна унія (1569-1596).

Із попередньої глави ми знаємо вже, з яких причин із кінцем XV ст. козаччина з'явилася і яку роль відіграли в усьому литовські старости. Ми бачимо, що з XVI ст. козаччина швидко зростає і дає старостам спроможність не тільки обороняти край, але, гуртуючи численні потуги, переходити вже і на напади. Одним із здобутків таких нападничих рухів являється заснування в половині XVI ст. Запорозької Січі.

Коли число козаків розрослося, вони почали обороняти вже не тільки свої оселі, але й уходи, куди вони ходили на промисли. Під назвою «уходів» розуміються ті землі, що були приписані до Канівського, Черкаського та інших староств. До Канева, наприклад, були приписані ті землі, що займали полудневу частину Київщини, до Черкас - мало не вся Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина. Найбільші обшири землі належали до Остра, Любеча, Києва і Черкас. Ціну цих уходів становив не ґрунт, а ті багатства, які там експлуатувалися, себто риба, звірі і т. ін. Вже ж уходникам було небезпечно в цих неоселих пустих землях: татарам завжди можна було їх непокоїти. Вони нападали на них, ловили, забирали в полон, відбирали поживу. З другого боку, уходники повинні були, повернувшись додому, дати десятину заробітку старостам. Через те самі старости дбали про оборону уходів. Так, один енергійний староста канівський і черкаський (в першій половині XVI ст.), князь *Дмитро Вишневецький*, задумав протягти козацький кордон, щоб оборонити ті землі, куди уходники ходили на промисли. Він зорганізував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападів татар. Ці козаки на зиму верталися додому, а навесні виходила знов нова вже черга. Ще за часів Дмитра Вишневецького козаки збудували собі там фортецю, але де саме вона була, тепер не можна сказати. Одні кажуть, що вона була на острові Хортиці, другі - на *Томаківському* острові. Одне тільки певно, що вона була на низах Дніпра. Це й був перший початок *Запорожжя*, яке повагом змінилося в самостійну громаду. Мабуть, якби той побут, в якому перебувало Литовське Князівство, повагом та спокійно розвивався, козаччина теж розвивалася б: виселенців прибувало

би, козаччина збільшувалася б переселенцями з Московщини та інших земель, і Україна зробилася б селянською, самостійною збройною державою під авторитетом великих литовських князів. Але ж історичні відносини у Литві в другій половині XVI ст. змінилися, і козацтво одразу зайняло роль опозиції. Та велика переміна, яка вплинула на устрій козаччини, це Люблінська унія (1569).

Головна риса цієї опозиції виходила з того, що увесь устрій життя, який складався на предковічних зав'язях, нараз перервався і замінився життєвою зав'яззю польського народу. Польське право по Люблінській унії введено у всьому Великому Литовському Князівстві і в руських землях, і для всіх зробилося воно обов'язковим.

Це право найбільш відбилося на стані *селян*. Треба замітити, що у Великому Князівстві Литовському селян-кріпаків не було. Згадуються, правда, в історичних джерелах, та й то дуже зрідка, холопи. Чи були це бранці, чи холопство передавало свою недолу в спадщину й дітям, цього ми не відаємо, але, мабуть, не передавало, бо цілих холопських осель не було. Мало не дев'ять десятих селян при литовським устрою були зовсім вільні. Правда, вони були більше безземельні, держали землі як орендарі. Вони мали право після контракту сісти на землю. Виживши термін, положений по контракту, вони мали право вийти на інші землі. Багато із таких селян добилося кращих обставин. Дехто, наприклад, мав право передавати свою землю нащадкам і платив тільки дань, часто навіть продуктами, як податок до скарбу. Але задля скарбу такий лад був незручний, бо платня не надходила ретельно. Через те скарб почав невеличкі ниви гуртувати і роздавати селянам за військову службу. Лишаючи інші категорії, у всякім разі більшість селян після литовського права була вільними людьми.

Коли ж заведено польське право, свободу селян скасовано. Польське право щодо селян було жорстоке. У Польщі по праву тоді вже панувало кріпацтво, і після Люблінського договору земляни скрізь по Литві і по Україні одержали право володіти селянами як кріпаками.

Перейдімо тепер до *козаків*, щоб побачити, як на них вплинула Люблінська унія.

Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, й уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків. Права всіх цих станів були визначені. Між ними козаки являлись аномалією. До того ж старі литовські старости, що помагали організації козаччини, позбулися тепер

атрибутів свого уряду: вони зійшли після унії на стан президентів кримінальних судів. Увесь розпорядок краю перейшов до рук колегіальних зборів, так званих провінціальних сеймів. Тоді стало відомо, що над козаками немає жодного начальства. Через те один із польських королів *Степан Баторій* приміркував середню міру, щоб як-небудь уладнати це діло. Він ужив правничої функції. За польським королем не було права видавати закони: таке право було тільки за сеймом. Тим часом треба було уладнати так, щоб дати козакам права. У короля було право наймати для себе на військову службу чужинців. Цього права він і вжив задля козаків, хоч вони й були місцевий стан. З такого приводу він уладнав їх права, призначив козакам платню, яку вони одержували або грошима, або натурою - сукном. Цю платню давали їм дуже неправильно, аби тільки визначити їх державну позицію. Після наказу Степана Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде *шість*, по *тисячі* чоловік у кожному.

Чи справді ця кількість відповідала реальному числу (себто шість тисяч) у ті часи, як формувалося військо, ми не маємо з чого вносити; але можна гадати, що в дійсності їх було більше, через те що вони були з родинами, і в кожного козака, крім того, було ще двоє підпомічників.

Задля уряду над козаками Степан Баторій установив, що козаки вибиратимуть собі начальника, якого польський уряд називав *старшим Запорозького війська*; самі ж козаки звичайно звали цих старших гетьманами. До нас дійшли ймення таких старшин: *Бадовський*, *Оришевський*, про якого була вже згадка.

Названої Баторієвої реформи не тільки ніколи сейм не затвердив, але ніколи навіть король і не відважився подавати її до сейму. У всякім разі, вона лишилася неясною, не затвердженою сеймом, а це мусило викликати всілякі непорозуміння і пертурбації в краю. Може б, не так скоро до них дійшло, коли б реальний стан краю не викликав козаків на боротьбу.

Ми казали тільки про побут селян. Коли після Люблінської унії заводили кріпацтво, треба було установити якийсь перехідний час. Для того приміровано таку тактику. Положено десять літ на перехід зі старого права на нове. Колишні земляни зробились тепер шляхтою, дідичами, колишні селяни стали тепер кріпаками. Дідичі тямили, яку можна мати користь із селян, вони не пускали селян від себе і затрудняли їх економічно. Роблячи контракт, опріч ренти за землю, вони вставляли обов'язок платити вихід. Сума виходу з часом стала

все збільшуватись. Хто із селян більше десятих років просидів на землі, той робився кріпаком. Селяни, не спроможні платити виходу, стали втікати, і саме туди, де шляхти ще не було: на південну Україну.

Таким робом на Україні з'явився величезний гурт селян із півночі і з заходу: з Білої Русі і з північно-західної України. Наскільки прилив цей був значний, це знати із статистики. Між тим, як Степан Баторій налічив шість тисяч реєстрових козаків (коли на кожного козака було по два помічники, а на кожную сім'ю треба рахувати п'ять душ, так при Баторієві було не більш як 70-80 тисяч чоловік), а через 50 літ перепис налічує більш як півмільйона. Цей приріст народу склався не від намноження, а від еміграції - більшої, відповідно до території, ніж до Америки за всі часи еміграції туди. Факт такої еміграції зовсім зрозумілий: панів на південній Україні не було; оселяючись там, зайди мали надію стати вільними. З другого боку, вони застали там старокозацькі села. Козаки ці не відпихали від себе захожих, а приймали до своїх сотень і заступались за їх права. Тут виявився їх старий інстинкт рівноправності, хоч потім козаки і не раді були, бо їм доводилося квітувати за те.

Опріч селянського елементу, до руху причипився ще й другий - це елемент несталий, неспокійний, досить численний - елемент *слуг*. Звідки ж узялися вони? Перед Люблінською унією, коли пронеслася чутка, що король уступить землю тим землянам, які реально будуть володіти нею, знайшлися, особливо на Волині, великі магнати, що скористалися тим заздальгідь. Найшлися такі, що були нащадками старих удільних литовських князів, що були посередниками між великим князем і землянами. Почувши, що після унії земля дістанеться тому, хто буде реально володіти нею, вони відмовили своїм васалам і перестали роздавати свої землі на лени. Таким робом, коли Люблінську унію прийнято, вийшло, що більшість землян зосталася зовсім без землі: земля вся згрупувалася у руках небагатьох людей. Князь Костянтин Острозький, наприклад, прогнав усіх землян із своїх земель і таким робом після унії мав у своїх руках третю частину сучасної Волинської губернії.

Втративши землю, ленникам зоставалося тільки йти на службу до багатих панів. Так витворилася верства бездомної шляхти. Магнати, трохи задля пихи, а по-друге, щоб мати більше голосів на сеймі (всі шляхтичі були рівноправні і мали голос на сеймі), дуже охоче приймали їх до себе на службу, не за землю вже, а за платню. Дуже багаті пани держали при собі по тисячі й більше таких шляхтичів і через них кермували всіма справами

на сеймах. Так, у князя Костянтина Острозького було завжди від трьох до чотирьох тисяч таких шляхтичів на службі.

Властиво, це був стан паразитів. Вони жили без усякого діла і складали тільки почесну варту свого магната. Коли пан хотів зменшити свої видатки, проганяв їх, і тоді вони лишалися без усяких засобів задля життя. Не диво, що в кінці XVI ст. організуються цілі ватаги розбишак із таких слуг, які жили у панів, а яких або вигнано за крадіж, або які самі повтікали, обікравши своїх панів. Коли уряд заходився спиняти їх, вони кинулися на Україну, через те що там була свобода, не було уряду. Це був здеморалізований елемент, і через те небажаний, але їх прийняли козаки, і вони прискорили вибух козацького повстання.

Був ще стан людей, який збільшував число козаків - стан так званих бояр, маленьких володарів землі, що жили біля замків. Вони несли гарнізонну службу, а за те й володіли маленькими шматочками землі. Дехто із цих бояр ще за часів Ягайловича Жигмонта Августа цілими селами одержував дипломи на шляхетство (наприклад, в околицях Овруча, Бара і Любеча). Але ж далеко не всім так траплялося; були й такі, що жили окремо, і, боячись, щоб не потрапити в кріпацтво, тікали до розбишацьких ватаг і йшли на Україну до козаків. Оцей перехожий елемент складався за часів унії в більші або менші гурти і приготавляв реакцію.

У XVI ст. було дві такі реакції: вони носять назву від імен ватажків: *Косинського* і *Наливайка*.

Дуже мало знаємо ми про *Криштофа Ко-синського*. Відомо, що він був шляхтич із Підляхії, коло Литовського Берестя. Він належав, мабуть, до безземельних шляхтичів, що шукали собі пристановища між козаками. Року 1591-го ми зустрічаємо його на Запорозжжі. Грунт для незадоволення козаків був того часу вже підготований. Польський уряд вимагав, щоб козаків було не більш як шість тисяч і щоб реєстрові козаки відокремилися від нереєстрових. Справедливість вимагає сказати про Косинського, що він ясно зрозумів зміст реакції, зрозумів, що помирити республіку із шляхетством не можна, і через те дуже сміливо взявся за ворохобню. Із документів ми бачимо, що всі міста і повіти, які займав Косинський, він приводив під присягу на вірність Запорозькому війську. При цьому нелегальних селян приймають до козаків і роблять їх рівноправними. Криштофові Косинському поталанило заволодіти Київщиною і Білоцерківщиною. Потім він пішов на Волинь. Але ж перша ця ворохобня не дала бажаних добутків через те, мабуть, що число козаків ще не було велике, та й не було ще доброї підготовки до

цього.

Дуже цікаві документи, що відносяться до того часу. Шляхта зрозуміла, що справа небезпечна, і вжила заходів, щоб спинити цей рух. Шляхтичі з'їжджаються на повітові сейми на Волині і складають присягу, що не візьмуться ні за яке діло, доки не утихомирять козаків. Вони зупиняють між собою судові процеси і оголошують край на воєнному стані. Магнати Корецькі, Острозькі й інші збирають своє військо. Уряд у це діло не втручається, для уряду, очевидно, це була несподіванка.

Кінчається цей рух так, як тоді кінчалися усі трудні кампанії - облогою. Вибравши зручне місце, слабша сторона окопується, а сильніша облягає її зі всіх боків і голодом примушує її здатись. Така облога і тут скоїлася біля містечка *П'ятки* (недалеко Житомира), де Косинсько-го обложили поляки, і він мусив піти на капітуляцію.

За чотири роки після того (1595) з'являється вже сильніше повстання *Наливайка*. Звичайно думають, що Наливайко був гетьманом; властиво ж він був репрезентантом цього неспокійного зборища слуг. Про Наливайка маємо ми вже більше історичних документів. Він був міщанином міста *Сатанова*, на Поділлі, покинувши ремесло свого батька, він пристав до придворної міліції князя Острозького і незабаром став сотником. Мабуть, тут йому поміг брат його, отець Дам'ян, що був попом в одній Острозькій церкві. У Северина Наливайка не було ніякого серйозного політичного напрямку, і він справляв тільки доручення свого князя. Так, коли князь Острозький ходив на Косинського, Наливайко був теж із ним. Чи він провинився перед князем, чи надокучив йому, тільки незабаром ми бачимо його вже ватажком волоцюг, що грабували на власну користь. У нього був добрий організаторський талантизм, і небагато ватага виросла численно, через те що перехожих людей було тоді багато. З такою ватагою Наливайко рушив на Семигородщину. Пограбувавши там, він повернувся додому. Другим разом він зі своєю ватагою йде вже по провінціях власної держави: через Волинь пробирається на Полісся, Білорусь і доходить до Могилева. Перші рухи Наливайка не мають ні політичного, ні народного характеру, це просто наслідок становища безземельних, бездольних людей. Року 1596-го, після цього білоруського походу Наливайко вертається знову на Поділля і зупиняється зимувати у Брацлавщині. Але уряд висилає проти нього регулярне військо, щоб угамувати його. Тоді Наливайко обертається до козаків. Старшим у козаків був того часу *Григорій Лобода*. Лобода не знав, що робити із Наливайком: чи йти з ним поруч, чи ні. Обставини, нарешті, примусили Лободу піти на

згоду. Річ у тому, що він не був регулярним козацьким гетьманом. Ходу самої кампанії не будемо розказувати. Почалося з того, що Лобода з Наливайком одступали, а польське військо все наближалось до них. Тоді вони подалися на південь, на степи, і шукали оборони на Сулі. Біля Лубен, в урочищі Солонині їх настигло польське військо і обложило їх табір. Поляки примусили козаків здатися, і Наливайко з Лободою потерпіли кару на горло.

Порівнюючи ці дві революції, ми далеко вище ставимо *першу* через те, що другу заслонив елемент волоцюг. Тут були особисті причини невдоволення, і трудно відносити наливайківську революцію до справжнього народного діла.

Після цих двох невдалих козацьких рухів ми не бачимо деякий час народних повстань; зате проявляється інший протест. Тепер уже осередком руху стає Запорозжя.

Але треба зробити деякі уваги про обставини, що сприяли появі протесту. Однією з обставин, що зробила великий вплив на народ, була *церковна унія (1596 р.)*. Здавалося б, що це питання чисто богословське, але ж воно стало страшенно осоружним народові. Річ тут у тім, що до унії церква була строго соборна, вільна, не підлягала жодному авторитетові. На собори допускали не тільки депутатів від духовенства, а й світських людей. Всі духовні особи, починаючи від попів, що їх вибирали парафіяни, і до архієреїв і митрополита, що їх вибирали поміні собори, залежали від виборів. Таким робом, духовенство було справді представником інтересів громади. Тим часом церковна унія вводила авторитет папи, владу однієї особи замість соборної. Тепер ієрархію призначають уже, а не вибирають. Це йшло насупротив народних звичаїв. Оцю сторону унії дуже добре зрозуміло суспільство і через те так проти неї обурилося: унія зачепила громадський устрій церкви. Після Наливайка виринає уперше причина до релігійної суперечки, а також і причина до переважно економічного перелому, який пережила Україна з кінцем XVI і з початком XVII ст.

Після Люблінської унії на Україні з'явився вільний шлях на вивіз хліба в німецькі землі. Разом із тим хліб страшенно піднявся в ціні і явився найдорожчим із продуктів, якими торгувала Польська держава. Найціннішими землями являються тепер замість лісових чорноземні степи. Через те шляхта кидається випрошувати собі у короля права на українські землі і займає їх.

Наскільки мало знали про ці землі у Варшаві, наведемо такий приклад. У самому кінці XVI і на початку XVII ст. долежено на сеймі, що на Україні є дві багаті землі, що звуться грунтами:

уманським і звенигородським. Сейм вирядив комісію на чолі з Калиновським, щоб зробити опис цих земель. Державні власті не знали українських земель і через те робили часто помилки. Шляхта ж хитрощами захоплювала ці землі. Так, той самий Калиновський поїхав на Україну і доложив сеймові, що ці землі на Україні мають усього сім миль навкруги, що вони ні до чого не придатні, і таким робом випросив їх для себе. Потім уже виявилось, що ця земля займала два повіти нинішньої Київської губернії. Оце саме, що шляхтичі забирали собі землі на Україні, є головним робом і причина нового ворогування між козаками і поляками. Незнані люди з'являлися на Україну з пергаментами, підписаними королем, і доказували, що то їх земля, а селянам пропонували ставати їх кріпаками. Це не могло не викликати протесту козаків: козаки зараз же вступаються за селян. Спочатку з'являються малі протести. Та з часами протести становляться більш інтенсивними і доходять нарешті, починаючи з часів Конашевича-Сагайдачного, до величезних розмірів. Це й головний мотив козацьких повстань.

ТРЕТЯ ГЛАВА

Причини невдоволення на Україні. Напади козаків на Туреччину. Військові конфедерації в Польщі. Участь Сагайдачного у московській війні. Турецька війна. Обновлення православної ієрархії на Україні. Хотинська баталія і смерть Конашевича. Жмайло. - Куруківська умова (1625).

Із попередніх викладів ми бачили, що добутком Люблінської унії стала велика відміна внутрішніх відносин і краєвих розпорядків. Польща признавала тільки два стани людей: *стан шляхетський*, що мав за собою всі права, і стан простого народу, що жодних прав не мав, стан кріпацький. Тим часом на Україні був стан людей зовсім вільних, козацький стан, що виробив собі право свободи землі й оружно́ї служби. Козацький стан був завжди солідарний із селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної людини, право володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільнім та церковнім житті. Коли заведено на Україні польське право, пани один перед другим займають землю, повертаючи народ у кріпацтво. Люди стали тоді шукати виходу в козаччині. Як паліатив, король Степан Баторій завів реєстровий лад, але Баторієва реформа, обмежуючи число козаків шістьма тисячами, затамувала решті людей шлях до волі і перш за все причинилася до того незадоволення, що викликало потім ряд кривавих протестів.

Крім того, Баторієвої реформи не ствердив закон, і козаки, таким робом, з'явилися таким станом, що не мав права існування у Польській державі.

Другою причиною незадоволення народних мас була *церковна унія* (1596 р.) Для народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуванням про богословські питання, не обрядами; український народ завжди відносився до них індиферентне. Вона була ненависна тим, що переміняла громадський устрій церкви на автократичний. Народ ненавидів, таким робом, унію за її ієрархічний абсолютизм та за те, що її примусово запроваджував у краї ворожий польсько-шляхетський елемент. Народ завжди тримався виборного права у церковнім устрою і в суспільнім житті. До тих часів цю ієрархію на Україні, від найвищої до найнижчої, настановляли після громадського вибору, в уніатській церкві навпаки: всі церковні посади обсаджувала вища церковна влада або папи.

Третя причина незадоволення була економічна. Після Люблінської унії відкрилися нові торговельні шляхи. Разом із

ними змінилась і цінність продуктів. Такі продукти, які не залежали від хліборобства (шкури, мед, віск), перестали займати головне місце. Тепер хліб став на першому місці. Через те лісові землі втратили свою давнішу вартість, а більше стали цінуватись землі чорноземні, степові.

Після такої економічної переміни шляхта стала випрошувати собі у короля права на великі обшири степової землі, але ж вони були не пусті: там були вже козацькі селитьби. Спірним стало питання про те, до кого повинні належати ці землі. Козаки не мали документів на володіння землею, а володіли нею на правах давності. Таким робом, між ними і шляхтою мусив виникнути конфлікт із економічної причини. Другий привід до конфлікту виник із нового урядового устрою: разом із тим, як вільні люди стають кріпаками, за польським правом скасовується ціла громадська самоуправа. Пан, що володіє людьми, стає для них безпосередньо вищою урядовою інстанцією. Колишній виборний суд стає тепер становим, тобто шляхетським, хоч і виборним потроху, але все ж таки становим, бо на суддів вибирала шляхта людей свого ж таки стану, що судили на основі звичаїв та привілеїв польського права. Всі оці причини повинні були викликати конфлікт.

Коли в історії дошукуємося причини народного незадоволення, то не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі. Такі реакції надзвичайно трудні, майже неможливі. Революційний рух зростає дуже повагом, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менш розвинена та призвичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейнялися принципами самосвідомості. Впервах народна маса терпить мовчки, вишукує способів, щоб уникнути біди, сподівається ліпших часів, але не організується до реального змагання. Маса шукає засобів улаштуватись із тим станом речей, що пригнічує її; як же не можна нічого зробити на місці, то й тоді вона не зразу береться до зброї. До повстання треба підготуватись, умовитись, треба, щоб усі порозумілися та погодились, треба ініціаторів, ватажків і т. ін. Тож, як несила удержатись на місці, народна маса волить перейти куди-інде, аби позбутися утисків і гніту. Таким робом, трапляються хвилини, коли народ роздратований, але не повстає. Він шукає нейтрального виходу: як дозволяє топографія, він кидається на еміграцію, шукає легкої путі, щоб таким утіканням запобігти своєму лиху. Еміграція стає дорогою до компромісу, паліативними заходами проти народного лиха.

Те саме сталося і в нас. На початку XVII ст., коли неможливо стало жити на старому місці із стародавніми умовами, більш енергійні люди з народної маси кинулися тікати на південь, де лежали ніким не заселені степи: теперішній Новоросійський край, Херсонська і Катеринославська губернії. Народ кидається туди, шукає там осель, де б уряд і шляхта не мали змоги орудувати ним. Хто селився тут, тим самим приставав до вільної запорозької громади.

Таким робом, стає зрозуміло, через що так швидко росте Запорожжя. *Еріх Лясота*, посол Рудольфа II, німецького цісаря {1594}, свідчить, що козаків було там шість тисяч, а вже на початку XVII ст. їх було більш ніж сорок тисяч. Запорожжя вабило до себе людей тим, що там можна було народові виявити свої давні вічеві інстинкти: тут усі були вільні, рівноправні тут не було інших станів, крім козацького. Всі уряди, і духовні, і світські, займали виборні люди, і всі справи довершались волею віча - козацької ради, або сільської громади. Таким чином, провадити ті національні принципи, яких не можна було виявити на Україні, для народу стало можливо тільки на Запорожжі. Але це моральне задоволення коштувало дуже дорого. Запорожжя лежало далеко на південь. Коли сама Україна не була забезпечена від ворожих нападів, то що ж сказати про Запорожжя? Неминуча потреба боронитися від таких нападів примушувала запорожців раз у раз чатувати. До того ж трудно було народові прохарчуватися на сухих, безводних степах, де неможливо було, та й небезпечно, займатися хліборобством. Треба було братися за промисли. Таким найзручнішим і найлегшим промислом являється під той час війна з турками та татарами. Це промисел хоч і небезпечний, але ж він давав спроможність прохарчуватись і добути засобів до життя.

Скоро побільшало людей на Запорожжі, зараз ми бачимо, що ватаги запорозьких козаків налітають чайками по Дніпрові на південь, на море, і грабують побережжя Чорного моря, переважно Криму, а навіть і Малої Азії. Ці походи спричиняли польському урядові трудні дипломатичні обставини, такі, що часом доводили до війни. Турецький уряд стояв за те, щоб козаки не грабували його границь, а що козаки жили в межах Польського королівства, то турки загрозували польському урядові війною, коли він не вдержить козаків від нападів.

Тим часом польський уряд не знав навіть, що то за Запорожжя, яка там земля, що там робиться. Це можна простежити на фактах. Року 1630-го князь Ярема Вишневецький пройшов із військом із своєї Вишневецьчини на пороги до Кодака, побачив, що там діється, і повернув додому. Це

уважалося в Польщі за надзвичайний подвиг, велике територіальне відкриття. Вся та виправа записана день по дневі учасником її, товаришем Вишневецького, офіцером Богуславом Мишкевичем.

На початку XVII ст. на чолі Запорозжя ми зустрічаємо чоловіка вельми талановитого, з великим ПОЛІТИЧНИМ хистом, - який був, здається, кошовим мало не двадцять літ. Чоловік цей *Петро Конашевич-Сагайдачний*, родом із Галичини, із Самбора, з околичної шляхти. Того часу, як і тепер, були цілі села, де сиділи вільні селяни, що вважали себе шляхтою, хоч і не користувалися жодними шляхетськими правами. Це так звана околична шляхта. Конашевич і належав до таких околичних шляхтичів, що за якусь там заслугу гуртом одержали шляхетські права. Конашевич - це по батькові, після номенклатури XVI і XVII ст., син Конона, а родова його назва Сагайдачний. Про молодість його ми мало знаємо - всього два-три факти. Як здається, він учився в Острозькій школі, в одній із найкращих православних шкіл того часу. Потім ми зустрічаємо його на службі в одного київського магната, Яна Аксака. Покинувши цю службу, через якийсь час він опинився на Запорозжжі. Не можна напевне сказати, що примусило його піти на Запорозжжя, але вже в перші часи свого перебування там він виявив велику політичну здібність. Добре розуміючи стан речей і потреби свого часу, він до того ж був чоловік великої ініціативи, талановитий полководець і добрий організатор. Ще не будучи гетьманом ані старшим на Запорозжжі, Сагайдачний уславив себе цілим рядом добре обміркованих, удачних походів на Туреччину і Крим. Року 1616-го він рушив на чолі січового товариства чайками на море, узяв кріпості Варну, Синоп, нарешті пробрався у Крим і взяв *Кафу* (тепер Феодосія, місто на південнім березі Криму), здобувши собі тим широку славу та величезну популярність на Україні.

Значення цього факту для того часу легко зрозуміти, коли згадаємо, що в Кафі був найбільший торг невольниками на всю Туреччину. Пригадаємо собі долю тих бранців, що їх татари приводили з України. Повертаючи із кожного походу, татари в Перекопі ділять ясир, держать якийсь час невольників при собі, сподіваючись викупу. Нарешті всіх бранців, не викуплених та не потрібних для власного вжитку, татари звозили до Кафи. Сюди приїздили та скуповували їх купці зі всіх країн, де панувало невольництво. Тому в уяві українського народу Кафа була гірше смерті, і попасти на Кафський торг значило верх нещастя, значило на віки розлучитися зі своїм родом, стратити надію побачити рідний край. Звідсіля купці перевозили їх до

Царгорода і знов перепродували. Люди молодші та дужчі йшли на галери, бо флот у ті часи при безвітрію йшов на веслах, а жінок, дітей і всіх, що були до галерної служби нездатні, розпродували. Сліди наших невільників ми зустрічаємо в найдальших країнах: в Александрії Єгипетській, в Італії, на островах Середземного моря, в Сардинії, Корсіці, на Ба-леарських островах і т. ін. В останні часи із архівів Західної Європи оголошено велику силу документів - листів, торговельних умов, розписок, процесів і т. ін., з яких знати, що українських бранців, а найпаче бранок розвожено з Кафського торгу по всьому побережжю Середземного моря і далі, як найдорожчих та найліпших невільників. Так, наприклад, ми маємо листа матері-волошки, що радить синові купувати русначку, бо вона і до любові і до розмови.

Таким робом, цілком зрозуміло, що той, хто здолав узяти Кафу, це гніздо невільників, повинен був придбати собі величезну славу і популярність на Україні.

Підпливши до Кафи на чайках, Сагайдачний взяв її приступом, спалив, зруйнував до решти і випустив на волю силу невільників, які ще більш розносили його славу по всій Україні. А тим часом оці походи ставили Конашевича у незручні відносини до польського уряду, який налягав на запорожців, щоб вони не ходили на Туреччину, як знати це з умови Конашевича із Жолкевським {1617}. Вплив Сагайдачного на Україні, спочатку вельми обмежений, незабаром збільшився зовсім випадково. Часті війни, які вела Польська держава зі своїми сусідами, вимагали великих видатків. Того часу війна завжди тяглася дуже довго (досить згадати тридцятилітню війну). Тож і перемагав той, хто міг довше сплачувати військові видатки. У Польській державі фінансовий стан був завжди якнайгірший через виключну податкову систему: велика більшість землі у Польщі належала польській шляхті, а шляхетський стан був вільний від усяких податків. Пан над своїми кріпаками мав майже монархічні права. Таким чином, два стани суспільності - шляхта і хлопи - не платять до скарбу ні безпосередніх, ні посередніх навіть податків. Лишається один стан міщанський, на який спадає весь податковий тягар. Уряд має право збирати податки або з міст, або з коронних земель-староств. Останній дохід був теж невеликий, бо король завжди роздавав усі ці землі шляхті за службу, беручи з неї тільки четвертину доходу. Торгове мито могло б хоч трохи збільшити державні фінанси, але й тут польське право стало на перешкоді. По Люблінській унії знесено «комори» між Україною, Литвою і Польщею. Лишилися тільки кордонні «комори», де

товари оплачували самі купці. Але й тут кожний шляхтич мав право купувати закордонних товарів, скільки хотів, не оплачуючи їх податками.

На такі доходи не можна було довго вести війни, бо військової обов'язкової служби не було в Польщі, як колись на Литві; жовнірів треба було наймати на довгий час, а грошей вистачало звичайно тільки на початок кампанії. Починали війну, і вже при кінці першого або на початку другого року не ставало грошей. Тоді організувалася так звана *військова конфедерація*; це ж уважалося в Польщі за цілком законну с праву. Жовніри, зраховавши, що вже за кілька місяців, або й за цілий рік, не відбирають платні, кидали кампанію, вибирали собі інших начальників, верталися до краю, розходилися купками по коронних землях та староствах, перебували там та харчувалися, поки не вибрали тих грошей, що їм винна була Річ Посполита. Конфедерація була річ така звичайна, що нею вельми часто довші польські війни і кінчалися. Тим-то дуже часто - хоч польське військо вважалося найліпшим у Європі - війни кінчалися некорисно для Польщі, бо, не одержуючи платні, військо кидало кампанію. В такому разі найталановитіші військові керманичі нічого не спроможні були зробити.

Року 1618-го якраз трапилася така сама військова конфедерація. Це було років через п'ять після того, як на московського царя покликано Михайла Федоровича Романова. Тим часом син польського короля Жигмонта III, Владислав, не кидав своїх претензій на московський трон, на який покликали його в часи Самозванщини у Московській державі. Польське військо, що скорим маршем простувало до Москви, не стрічаючи ніде перешкоди, мало спроможність зі всіх боків обложити і при більшій силі навіть *узяти Москву*. Це було можливе через те, що спосіб організації військової справи у Москві був дуже примітивний: Московська держава не мала сталого війська. Уряд роздавав землі на «кормленіє» боярам, а бояри повинні були відбувати вже за те військовою службу. Коли наближалася війна, уряд посилав по всіх землях оповістку до бояр, які починали збирати військо та виправляти до визначеного пункту. При великім обширі Московського царства - від Обі до Дніпра з одного боку, від Білого до Каспійського моря з другого - при тогочасному бездоріжжю те, що ми тепер назвали б військовою мобілізацією, справлялося дуже мляво. Москалі * сходилися не разом і не так численними групами. Тим-то можна було легко обложити і навіть узяти Москву, аби дістатися до неї швидко з численним військом. Так сталося і тепер. Владислав став під Москвою, розпочав облогу, заки настигли російські

полки, і був би взяв столицю, але саме в той час почалася військова конфедерація. Через те, що жовнірам не заплачено за вісім місяців служби, вони стали домагатись уплати і, не доставши нічого, покинули облогу, вернулися до Польщі та порозходилися по коронних землях. Владислав опинився у вельми трудному становищі: без війська в осередку ворожого краю. Пани, що були при ньому, зложилися та заплатили кілька тисячам війська, але того було вельми мало. На за допомогу із Польщі теж годі було сподіватися, бо королівські та скарбові фінанси були в якнайгіршій стані. Тим часом московські ватаги почали збільшуватися, і незабаром Владислав сам був би опинився в облозі, а може, і в полоні. Треба було якнайшвидше шукати за допомоги та виходу із прикрого становища. Згадали про запорожців. Королівський посланець поспішив на Січ, зробив умову із Сагайдачним, який згодився рушити із козаками під Москву. Текст цієї умови не дійшов до нас, пункти не зовсім ясні; можна тільки допустити, що Сагайдачного *стверджено кошовим* на Запорозжжі. Сагайдачний пообіцяв визволити королевича із біди, а йому дано за те владу і над Київською Україною. Справді, Конашевичеві пощастило визволити Владислава. Таким робом, він справив свій обов'язок. Після того він вернувся з походу вже не на Січ, а до Києва і став уже зватися *гетьманом Запорозького війська*.

От тепер би йому саме і взятися за упорядкування крайових справ, але ж на перешкоді стало те, що й завжди: трудність умови із Польщею. Ні один королівський акт не мав сили закону доти, доки його не ствердив сейм. А шляхта, що складала сейм, не признавала козаків за стан із суспільними та політичними правами, і сейм ніколи не стверджував жодної умови із козаками. Бувало так, що король і радий був би додержати умови, наділити козаків ширшими правами, але несила його була: король ламав слово, а разом з тим козаки тратили і віру до нього. Так трапилося і тепер. Сейм не ствердив умови короля, і Сагайдачному довелося віддати Київ назад. Маючи на увазі те, яке значення мало це місто задля України, можна уявити собі, що Сагайдачний не легко відступив би його. Але до війни не дійшло з приводу зовсім випадкового. Повернувшись із Москви, Сагайдачний організує на Україні козацькі полки. Селяни, сподіваючись дістати козацькі права, тікають від панів і цілими масами удаються до Сагайдачного і записуються в реєстр.

Тим часом народ сам складав козацькі полки на Поліссі, де край був більш людний, а народ ще гірш пригнічений шляхтою. Неминуча війна не скоїлася лише через те, що із-за несподіваних грізних політичних обставин сейм мусив піти на уступки

козакам, бо наближалася війна з турками.

Саме того часу турецький престол зайняв Осман, чоловік молодий, розпечений, із характером палким та непостійним, без жодного досвіду в царюванні. Тому що турецький уряд не міг добитися від польського, щоб той примусив козаків залишити напади на турецькі володіння, а, навпаки, траплялося, що сам польський уряд підбивав козаків на турків, Осман рішився запобігти цій справі, але такими заходами, які може приміркувати тільки східний падишах. Він надумався зруйнувати Польщу, Лехістан, як звалася вона по-турецьки, та утворити із належної до неї України турецькі пашалики.

Осман розумів, що такий замір вимагає великих коштів та військової потуги, і почав лагодитися до війни. По всіх турецьких провінціях європейських, азійських та африканських треба було збирати військо та припаси, а далі все те треба було перевозити морем до Дунаю. Тим-то турецька мобілізація тяглася так само довго, як і московська. Такий рух не міг зостатися в таємниці, і в Польщі довідалися, що збирається буря, яку конче треба було спинити, поки ще не наблизилася.

У таких критичних обставинах, не маючи нізвідки заповоги, польський уряд мусив звернутися знов до того ж самого Сагайдачного і козаків, що сиділи ближче до турків і найліпше вміли з ними воювати. Заки турки будували мости через річки та переводили свою армію, король звернувся до Сагайдачного і склав із ним умову. На цей раз текст умови більш відомий. Не покладаючись на обіцянки, Сагайдачний висловив нові два пункти, в яких вимагав для цілої України забезпечення *релігійних та громадських прав*.

Жигмонт III, хоч і релігійний фанатик, мусив згодитися на все, але Сагайдачний вже не міг покладатися на королівське слово, знаючи, що все те скасує сейм, і через те вимагав реальних гарантій, насамперед обновлення православної *ієрархії*. Саме в той час їхав через Україну русалимський патріарх Теофан, і до нього звернулися як до посередника в цій справі. Теофан з охотою згодився на таке посередництво. Сагайдачний поставив ультиматум, і польський уряд згодився обновити цілу ієрархію на Україні у такому виді, як *це було перед Люблінською унією*.

Щоб зрозуміти цей факт, мусимо пригадати собі, що до року 1596-го вся духовна ієрархія од дяка до митрополита була виборна. По заведенні унії духовенство після польського права призначали центральні власті. Яке ще було в краї православне духовенство, те лишалося, а як хто вмирав, так на то місце становлено уніата, висвяченого уніатськими властями. В часи Сагайдачного майже вся ієрархія була вже уніатська, хоч народ

унії і не признавав. От у цій справі і допоміг Сагайдачний. Питання це було вельми пекуче, бо шляхта вельми дорожила унією. Король, примушений прийняти ультиматум Конашевича, боявся оголосити цю справу і постановив зробити діло секретно. Подорож патріарха мала тривати короткий час. Для неї загодя визначено маршрут. Зроблено так, що в кожному місті, де він ставав, чекав уже громадський вибранець, якого він і висвячував на єпископа, а той уже висвячував православне духовенство на всю свою єпархію. Таким чином, заки Теофан переїхав Україну, висвятив сім єпископів, а на київського митрополита поставив *Йова Борецького*, який пізніш благословив одне із повстань козацьких (повстання Тараса Трясила). Таким робом настановлено враз православну ієрархію для цілого краю. Та мимо цих заходів трудно було додержати повної таємниці. Поляки довідалися, що діється щось не на користь унії, сейм опротестував цю справу, а король одержав силу листів, якими шляхта виявляла йому своє незадоволення. Але діло було вже зроблене, знищити його було тим трудніше, що уряд мусив уважати на козаків, мусив оглядатись на народ, бо підходила вельми небезпечна війна із турками.

Друге вимагання Сагайдачного мало забезпечити більшу автономію козацької громади. Раніш так званого «старшого Запорозького війська» наставляв коронний гетьман; старший діставав платню від польського уряду на себе і на військо. Коронний гетьман наставляв також та стверджував усю військову старшину. Таким чином, козаками, позбавленими автономії, правили ніби польські урядники. Сагайдачний поставив за ультиматум, щоб старшого завжди *вибирали самі козаки з-поміж себе*, а уряд мусив його затвердити. Тепер Сагайдачного ствердив король кошовим *Запорозького війська*, а сам він став титулуватись гетьманом.

Нарешті, не ймучи віри полякам, він почав вимагати, щоб вони видали йому старшого, яким був на той час *Бородавка*, родом українець, але вірний слуга і прихильник польського уряду; Сагайдачний зробив йому процес за зраду і велів розстріляти перед польським табором. На таких умовах і з'єднався Сагайдачний з поляками і вирушив з козацьким військом проти турків, дійшов до *Хотина* і тут укупі з Ходкевичем чекав на Османа. Не будемо зупинятись на подробицях Хотинської баталії. Всі історики признають, що тільки за допомогою Сагайдачного пощастило полякам з невеликими силами подужати вельми численну турецьку армію *1621 р.* Сагайдачний зазнав тепер ще більшої слави, та, на нещастя, його було поранено, і він, вернувшись до Києва,

незабаром помер 1622 р.

До нас дійшов заповіт Петра Конашевича, писаний у Києві. В цьому заповіті більш виявляються ідеали та світогляд цього чоловіка і відносини його до народної справи. На першому плані у нього стоїть *діло просвіти*. Сам чоловік освічений, Сагайдачний силу народу добачає у просвіті та самосвідомості і намічає той шлях, яким вона повинна прямувати. Значну частину свого добра він жертвує на школи: львівську, київську й інші. Ще за свого життя у Києві Сагайдачний заложив у Києві школу, що десять літ після його смерті стала зватися Києво-Могилянською колегією. Своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський, виборний лад в церковному та світському житті, що виходив із інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу.

Після його смерті недовго простояв такий стан речей. Шляхта не могла сприяти розвою демократично-громадського руху на Україні, і уряд, збувшись околичних ворогів, вертається до попередньої своєї системи - починаються ті самі утиски. Дуже інтенсивний напір поляків викликає з боку козаків ряд протестів. Війна ведеться все більшими та більшими масами і нарешті за тридцять років приводить до Хмельниччини. Від смерті Конашевича до року 1638-го проходить найгостріший період боротьби, коли ні одна із сторін не хоче відступитись від своїх дезидератів.

Перше повстання склалося року 1625-го. Спільні відносини козаків і поляків загострилися, а приводом до того було кілька причин. Після смерті Сагайдачного вибрали гетьмана по старому звичаю. Установився такий звичай, що це робили на Запорозжжі; з допомогою запорожців новий гетьман ішов на Україну і установляв тут свою владу. Так трапилося і тепер: на Запорозжжі вибрали гетьманом Жлюйла.

Тим часом уряд, користаючи зі смерті Сагайдачного, рішив скасувати все, що останній встиг зробити для зміцнення православного елементу на Україні. Насамперед уніатський митрополит постановив забрати від православних усі київські церкви. До того часу уніати мали в Києві один тільки Видубецький монастир і опечатали Софійський собор. Тепер вони рішили захватити всі київські церкви, заручившись обіцянками магістрату та деяких попів, наприклад, попа Трьохсвятительської церкви Юзефовича. Це зробити здавалося тим легше, що польський уряд співчував цьому і до

митро-политської партії прилучився голова магістрату, чоловік без найменших моральних засад, - вїйт *Федір Ходика*. Він прийшов на збори г як репрезентант міста почав здавати уніатам церкви. При здачі Михайлівського монастиря міщани і козаки схопили його і пустили під лїд, а попові Юзефовичеві відрубали голову.

За таке діло, очевидячки, треба було сподіватися кари від уряду. На запомогу киянам йшла ватага під проводом Жмайла. Понад Дніпром, на межі сучасних Київської і Херсонської губерній, вона зустріла польське військо. Біля Курукового озера, на урочищі *Медвежі Лози*, польський гетьман Конецпольський обложив козацький табір і примусив козаків до умови 1625 р. Вся ця кампанія, хоч і не вельми корисна була для козаків, але ж і не зовсім нещасна. Хїд війни, а разом і пункти умови записані учасником цього походу. Козаків примушено скинути Жмайла і обрати нового гетьмана Михайла Дорошенка. Усе військо пристало на умову, запропоновану польським гетьманом, і ствердило її присягою, а обраного гетьмана затвердив польський гетьман.

В Куруківській умові поставлені ясно дезидерати однієї і другої сторони. Ця умова важна, таким робом, схема. Всїх пунктів умови п'ять: 1) за козаками зоставлено їх громадський суд; 2) право вибирати гетьмана або старшого Запорозького війська; 3) поляки зобов'язались платити реєстровим козакам 60000 золотих річно; зате 4) обмежено число козаків шістьма тисячами і 5) козаки обіцяли не робити нападів на турків і спалити всі свої чайки. Тепер виявилось, що багато козаків живе по селах, якими володіла шляхта, тому їх примусили або виселитись до дванадцяти тижнів, або признати себе кріпаками пана. Козаки повинні були виключити із реєстру цілу масу сільських людей, які зроду не були кріпаками, а яких прийнято в козацьку громаду.

Польський уряд завше стояв на перших трьох пунктах умови, а козаки обстоювали всі. З того мусила виникнути знову реакція. Козаки добивалися права захищати селян, уряд же вимагав, щоб козаки не встрявали у релігійні справи.

ЧЕТВЕРТА ГЛАВА

Помилки польського уряду щодо козаків. Гетьман Михайло Дорошенко. Гетьман Тарас Федорович-Трясило. Гетьман Іван Петражицький-Кулага. Митрополит Петро Могила і висунення релігійної свободи. Сулима, зруйнування Кодака. Повстання гетьмана Павла Бута-Павлюка, Острянин і Гуня (1638).

Ми зупинилися на Куруківській умові. Ця умова обмежувала козаків такими межами, в які хотіла поставити цей стан Польща, коли козацьке військо вважалося найманим і обмежене було числом 6000 чоловік. Від цього стану строго була відрізнена вся інша людність краю, яка повинна була відбувати всі повинності і ставала кріпаками. Останній пункт умови був найважливіший і найбільш болючий задля українського народу. Через те на цій умові не Можна було довго встояти. І ми бачимо, що народ раз у раз шукає виходу із свого гіркого становища: упродовж тринадцяти років, від Куруківської умови до року 1638-го, ми зустрічаємо цілі чотири повстання, які щораз ростуть і захоплюють усе більшу і більшу частину народу, а нарешті повстає увесь народ поголовно і бореться із таким неможливим станом речей.

У своїх відносинах до України польський уряд робить таку помилку, яку роблять усі нерозвинені уряди, що живуть тільки сучасним, а не дивляться на будучину. Ця помилка того уряду така: що він не вважає себе заступником цілого народу, а тільки одного якогось стану. Тим часом кожний уряд повинен бути репрезентантом усіх народів і всіх станів своєї держави; інакше, коли він стає тільки репрезентантом якої-небудь партії, не дбаючи зовсім про другі, такий уряд завжди слабне, викликає у підданців спершу байдужість, а потім і ворожі відносини. Отаку помилку робить польський уряд: він дбає тільки про шляхетський стан, спричиняється до трудного становища решти людності і викликає ворожі відносини до себе.

Є ще й друга помилка польського уряду. Він не спиняється перед протестом підданих, не звертає найменшої уваги на них, а сподівається придушити бунт і карою на неслухняних зберегти престиж своєї влади. Кожний нерозвинений уряд дуже часто стоїть тільки за блиск власного авторитету, не слухає того, що говорять йому піддані, а великими карами приневолює виконувати те, що йому самому до вподоби. Кожна така велика кара викликає ще більшу реакцію, скоро реакційні елементи наберуться сили, і, нарешті, по довгій боротьбі справа кінчиться або тим, що уряд зрозуміє своє призначення та власну користь,

поступитися своїм престижем і задоволить усі стани, або ж ціла народна маса повстає за свою кривду і нівечить до краю навісний лад. Чим репресії уряду більші, тим більшої можна сподіватися реакції.

Такі помилки робить і польський уряд. Він дуже дбає про свій авторитет, давить кожне повстання оружною силою, всю старшину карає тяжкою смертю, а народну масу - тяжкими репресіями та кріпацтвом і замість покірливості викликає все більші протести. Добутком цього за тринадцять літ бачимо чотири згаданих страшних повстання і нарешті повстання Хмельницького. Переглядаючи факти цієї боротьби, ми бачимо, що від року 1625-го (коли утихомирено повстання Жмайла) до року 1638-го (коли здавлено повстання Острянина) не проходить трьох-чотирьох років, щоб не спалахнуло козацьке повстання.

Польський уряд умів так діло вести, що коли не всіх, то частину реєстрових козаків мав по своїй стороні. Таких прихильників польського уряду найбільш було між козацькою старшиною. Звичайно, серед реєстрових були такі, що держали сторону уряду і стежили за останніми, які приставали до повстання.

Другу групу складало козацтво нереєстрове, тобто запорожці та *селяни*. Ці стояли завжди за те, щоб по всій Україні знесено кріпацтво і знищено шляхту, щоб усьому поспільству надано такі самі права, які мали реєстрові козаки, та щоб громадське життя засновано на тих принципах рівності та волі, що панували на Запорозжжі. З того боку запорожці не відрізняли себе від посполитих і завжди трималися з ними разом.

За Конашевича і після смерті його всі ті, що не хочуть попасти в кріпацтво, утікають на Запорозжжя і звідтіль починають рух. Характер повстання завжди той самий. Скоро людей на Запорозжжі починає більшати, зараз там вибирають гетьмана, якого, звичайно, уряд польський не стверджує. Потім запорожці йдуть на Україну, скидають того гетьмана, що його призначив польський уряд, а потім того і починається вже війна.

Після Куруківської умови поляки вимагали, щоб козаки скинули гетьмана Жмайла і вибрали другого. Таким гетьманом вибрано *Михайла Дорошенка*, який підписав Куруківську умову (1625 р.). Про цього гетьмана ми знаємо небагато. Можна думати, що він вийшов із звичайних козаків, через те що був неписьменний; на умові він не підписався сам, а за нього підписався якийсь другий козак. Він був відомий польському урядові, бо під Хотином їздив від Сагайдачного послом до польського табору. На другий рік після Куруківської умови ми стрічаємо його в поході з поляками проти татар, який скінчився

великим успіхом, а через два роки він робить вже такий вчинок, на який не мав дозволу з Варшави. В Криму було двоє ханів. Турецький султан одного із них ствердив, а другий, Мугамет-Гірей, прикликав козаків на поміч проти султана. Дорошенко згодився, хоч і не мав права зноситися і єднатися із чужоземними державами. Похід був невдалий: козаків розбито, а Мугамеда та Дорошенка вбито.

Козаки повернулися додому і зараз же на Запорозжжі вибрали собі другого гетьмана - *Тараса Федоровича-Трясила*. Похід Дорошенків був року 1628-го, а згадку про нового гетьмана ми зустрічаємо року 1630-го. Цього гетьмана не ствердив польський уряд, а провів на гетьмана другого - *Григорія Совича*, відомого між козаками під прозвою *Гріщця Чорного*. Григорій Чорний мав заслуги перед польським урядом. Він разом із Степаном Хмілецьким ходив на Червону Русь проти татар. Діло скінчилося тим, що Трясило рушив на Україну, а тим часом виникли нові причини роздратування проти поляків. Саме того часу скінчився прусський похід. Вернулося польське військо і за наказом уряду стігло постоем по Україні. Трудно уявити собі більший брак дисципліни, як у польського війська. Польське військо вимагало не тільки квартир і харчів, але крім того й свавільничало без міри. З другого боку, уряд береться силою передавати православні церкви уніатам. Тодішній митрополит Йов Борецький запротестував проти цього і скликав помісний собор, щоб обміркувати справу. Це й було приводом до нового обурення. Не дожидаючи ще приходу Трясила, емісари останнього, бачачи, наскільки народ обурений, устигли підняти народне повстання в багатьох пунктах і побили польське військо. Ця ворохобня відома в історії під назвою *Тарасової ночі*.

Але це повстання не могло, розуміється, знівечити усього польського війська. Відповідаючи на напад козаків, польський урядник Самуїл Лащ перерізав мешканців деяких міст (Лисянки, Димера та ін.). Війна почалася сама собою і з обох боків: і з боку народу, і з боку поляків. Григорій Чорний не міг устояти проти народного повстання. Полчани його арештували і видали Тарасові Трясиллові. Військова рада засудила його на смерть, і його вбили. Польський гетьман Конєцпольський покликав усі запасні війська, і почалася кампанія. Подробиці цієї кампанії до нас не дійшли: початок її відомий нам дуже добре, а на чому скінчилася вона, про те джерела мовчать. Бачимо тільки, що всі реєстрові козаки стоять за повстання і митрополит Йов Борецький благословить народ, а син митрополита служить сотником у війську. Кінчається повстання облогою козацького табору під *Переяславом 1630 р.* Облога скінчилася умовою, але

на цей раз ініціатива умови, мабуть, вийшла від поляків: вони не могли забрати козацького табору. У польських мемуаристів є така замітка, що переяславська облога коштувала дорожче, ніж увесь прусський похід. Повідомляючи про похід на сеймі, Конєцпольський нічогісінько не сказав про те, чим він скінчився. Очевидячки, поляки перші пішли на згоду. І справді, ми бачимо, що старе становище козаків не змінилося.

Що сталося із Трясилом, ми не знаємо. За два роки ми зустрічаємо вже другого гетьмана. При новому гетьмані козацькі справи поліпшали: реєстрових козаків при ньому було від 30 до 40 тисяч. Новий гетьман звався Іван *Петражицький-Кулага*. Про нього ми знаємо дуже мало. Не знаємо навіть про те, коли він почав і коли скінчив своє гетьманування. Ми зустрічаємо його тільки один раз, коли він показав себе чоловіком дуже патріотичним, саме року 1632-го, коли помер польський король Жигмонт III. Польський трон був виборний. Один сейм - елекційний, виборний, повинен був вибрати короля, а другий, коронаційний, його коронував, тобто робив із ним умови. Звичайно при виборі нового короля всі громадські стани подавали через своїх сеймових депутатів петиції, в яких виявляли свої бажання. Король звичайно приймав їх, обіцяв задовольнити, але не завжди додержував свого слова. Так було і тепер. До нового короля, бачимо ми, обертаяться і козаки, і православне духовенство. На щастя, на короля вибрано чоловіка дуже гарного, сина Жигмонта III, Владислава IV. Це був один із найсвітліших польських королів. Він мав широкі політичні завдання і заходився спинити анархію польських магнатів. Розуміється, королівська влада була дуже обмежена, але Владислав зробив навіть більше, ніж мав спроможність зробити польський король. Першим його ділом було практичне переведення рівноправності православного духовенства. На чолі депутатів від православного духовенства стояв архімандрит Києво-Печерської лаври *Петро Могила*, один із видатніших людей в історії України з освіти і розуму. Він мав родинні зв'язки із вищою аристократією. Предок його був молдавським господарем, сестра була замужем за Михайлом Вишневецьким, а син її був той самий Ярема Вишневецький, про якого річ буде далі. Таким робом, Могила був споріднений із найвидатнішими шляхетськими родинами: із Збаразькими, Заславськими. Зв'язки з ними немало помогли йому, найбільше ж допомогла освіта.

Він зумів пересвідчити короля в тому, що робити утиски православній церкві не політично і небезпечно для самої Польської держави. Під впливом Петра Могили новий король

видав документ-диплом, яким надавав свободу православ'ю. В цьому дипломі було сказано, що людей не будуть примушувати до унії, що польський уряд признає православного митрополита і шістьох єпископів (перемиський, львівський, луцький, володимирський, пінський, холмський) і що забезпечується вільний перехід із унії на православ'я і навпаки. Нарешті, признано свободу публічної відправи православних обрядів нарівні із католицькими. Цей диплом король видав Петрові Могилі, незважаючи на те, що в сенаті косо дивилися на це, і латинський архієпископ, який коронував короля, публічно у різких словах це йому висловив. Але диплом уже видано, і релігійна боротьба на якийсь час втихомирилася.

Трудніш було уладнати козацьку справу. Козаки прислали депутацію із вимогою одміни пунктів Куруківської умови: 1) щоб уряд не примушував повертати нереєстрових козаків у кріпацтво; 2) щоб реєстри скасовано; нарешті, 3) козаки вимагали голосу на сеймі нарівні із шляхтою. Цього король не ладен був зробити, але ж обіцяв обстоювати їх справу на сеймі, хоч зробити це не так легко було, бо сейм і слухати про це не хотів. Але, окрім Петра Могилы, що мав родинні зв'язки із польською аристократією і через те мав деякий вплив на неї, крім доброї волі короля, була ще одна причина, що допомогла козакам у їх справі. Гетьман Іван Петражицький з козацькими військами зайняв пограничні воєводства (Волинське і Белзьке) і розквартирував козаків по маєтностях найважливіших панів, які брали участь у сеймі і мали вплив на короля.

До нас дійшов допис князя Заславського: з нього знали, що Петражицький розіслав до всіх видатніших магнатів листи, в яких загрожував їм, що маєтки їх розграбує до краю, коли вони не подадуть свого голосу за православ'я. Та й пани самі по собі не дуже протестували проти диплому, виданого духовенству.

Після цього у козацькій історії наступає на два роки спокій. Але ж на третій рік знов виникає стара справа. На цей раз польське військове міністерство, себто коронний гетьман Конецпольський, приміркував новий спосіб змагатись із козаками. Конецпольський бачив, що повстання завжди організуються на Запорожжі, куди дістатись полякам було дуже трудно, бо небезпечно було їм заходити на далекі, безродні та й невідомі степи. Тоді Конецпольський починає міркувати, яким би чином наблизити польські потуги до Запорожжя. Задля того він приміркував збудувати коло Запорожжя *фортецю*, посадити там міцну залозу і звідтіль стежити за Запорожжям і емігрантами. Користуючись тим, що того часу на польській службі був французький інженер Гільйом де Боплан,

Конецпольський виправив його у степи, де Боплан за короткий час збудував кріпость Кодак. Та це, замість того щоб утихомирити, обурило Запорожжя, викликало новий рух. Тоді саме запорозький кошовий Сулима без відома і проти волі уряду зробив напад на турків, подався на Чорне море і знівечив декілька міст: Кілію, Ізмаїл, Аккерман. Похід цей тягся доволі довго. Між початком і кінцем його Боплан устиг збудувати згадану вище фортецю. Сулима, повернувшись із походу і побачивши фортецю, зрозумів, яка небезпека для запорожців - мати в такому близькому сусідстві поляків, напав на неї, взяв її приступом і перебив залогу. Це було сигналом до війни. Але поляки скоро спинили це повстання, уживши хитроців проти запорожців. Вони послали проти них два полки реєстрових козаків. Останні, удаючи з себе своїх, завели із Сулимою переговори, їх пущено до запорозького табору, але зараз же вони заарештували Сулиму і всю запорозьку старшину і видали її полякам. Поляки одправили всіх на сейм і там покарали.

Повстання таким робом спинено, але це діло нічого ще не вирішило. Уже років через півтора підіймається нове повстання Павлюка. Воно почалося, як і попередні, на Запорожжі. Запорожці приходять на Україну і там вибирають гетьмана. Гетьманувала тоді стара людина Томиленко. Як здається, він був більш прихильний до народного діла, ніж до уряду. Він нічого не чинить проти Павлюка, коли той прийшов із запорожцями на Україну, а нарешті і сам зрікається свого уряду і передає його Павлюкові. Польський уряд, довідавшись про те, що Томиленко вже не гетьманує, вибирає нового гетьмана *Саву Кононовича*, переяславського полковника. Але ж недовго довелося йому гетьманувати. Переяславці самі напали на нього і доставили Павлюкові, а той скарав його на горло за зраду. Боротьба була нещаслива. Ще не весь народ був настільки підготований утисками, щоб пристати до повстання; народна маса лишалася ще спокійною. Павлюкові спочатку щастило. Він іде уверх по Дніпру до Канева; але ж під селом *Кумейками*, у південній частині нинішньої Київської губернії, його настигла велика польська кавалерія, заатакувала і примусила відступити до Дніпра. Тут, біля міста *Боровиці*, він мусив піддатись, і його покарано на смерть, хоч Кисіль і обіцяв йому амністію. Павлюк - це прибране його ймення. Повне його прізвище *Павло Михнович Бут*.

Разом із утихомиренням' повстання Павлюка починається реакція проти козаків. Уряд починає викидати із реєстрів усіх повстанців: виникає цілковита переміна козацьких реєстрів. Маєтки всіх реєстрових, що їх убито під час повстання,

конфісковано, а сім'ї їх розігнано. Козаки втратили право вибору старшин вище сотника; усю старшину призначав тепер сам уряд. Уряд гадає, що спроможеться поставити старшиною реєстрових козаків людей певних, на яких завжди можна буде покластися, але він дуже помилився у цьому.

Уже за рік (1638) починається нове повстання, і до нього пристають тепер і селянські маси. Козаки зрозуміли, що без простого народу вони не можуть нічого зробити, і через те підіймають повстання тепер не за права свого тільки стану, а за *права свого народу*. Здається, що це повстання могло б мати успіх, але вибрали на гетьмана чоловіка слабкої волі, не здатного до військової справи. Це був *Яцько Острянин*. Прозвали його через те, що він був родом із міста Остра, нинішньої Чернігівської губернії. До Острянина пристає вже стільки потуги, скільки досі не було ні в одного із гетьманів, але він не тямив, як їх спожити. Він обирає за фронтову лінію річку Сулу, ходить уверх і вниз по берегу, боїться перейти через неї, марнує таким чином зручний час і дає полякам змогу зібрати своє військо. Коли прибули нові польські війська, Острянин став відступати, і поляки обложили його в окопі *Предковічнім*, біля устя Сули, в *урочищі Стариця*,

Козаки побачили тоді невдатність Острянина і, скинувши його з гетьманування, вибрали гетьманом Дмитра Гуню, але вже було пізно: тільки й всього, що Гуня, чоловік дуже талановитий, встиг затягти облогу на довгий час. Коли Острянина скинули з гетьманування, він, підбивши ватагу козаків біля тисячі, перейшов на Слобідську Україну, що належала до Московської держави. Там він осадив місто Чугуїв. Після того ми зустрічаємо його там упродовж декількох років. *Це була перша колонізація Слобідської України з Дніпровської.*

Гуня неспроможний був видержати облогу до кінця, бо у козаків бракувало припасів: так само, як і Острянин, він укупі з Филоненком й іншою старшиною пробився крізь ряди ворогів і втік на Запорожжя. А козаки, що лишилися під Старицею, musiли поквитувати повстання. Конецпольський доручив розплату Миколі Потоцькому. Ця безпорадна людина думала, що можна жорстокими карами викоріняти всяку ворохобню. Він зараз же звелів зібратися раді в урочищі Маслів Став, щоб об'явити урядові постанови, а сам зайнявся репресіями: силу людей покарано на горло. Потім об'явлено волю уряду: *усі вольності козацькі скасовано*. Сім'ї козаків, що загинули під час останнього повстання, повернено в кріпацтво. Реєстр зменшено до 1200 чоловік. У Козаків віднято право вибирати старшину вище сотника. Полковників і старшину назначав тепер уряд із

шляхтичів. Здавалося, що козацьку силу і автономію зовсім зломлено. І справді, після цього минає десять літ, коли все замовкло. Від бунту Острянина до повстання Хмельницького (1638-1648) проходить нещасний період, коли уряд уживає всяких засобів, щоб спекатися небезпеки з боку козаків. Уряд вибирає із козаків цілу групу людей, що слухалися його у всьому. На козацьку старшину призначає найчастіше чужинців, що ніяк не були зв'язані ані з народом, ані з краєм.

П'ЯТА ГЛАВА

Характеристика української шляхти XVII ст. Становище українського народу перед повстанням Хмельницького. Гетьман Богдан Хмельницький. Жовті Води, Корсунь, постій під Білою Церквою, універсали Хмельницького.

Ми спинилися на тому, як 1638 року повстання Острянина задавлено і польський уряд мав спромогу по всій своїй волі завести на Україні лад, який тільки хотів. Багацько сил спожив народ під час повстання Острянина, і через те після того не можна вже було йому спромогтися на другу таку фактичну реакцію. І справді, за 1638 роком ми маємо таких десять літ, коли в народі жодного руху нема. Впродовж цього десятиліття ми бачимо, що польський ідеал проявляється у всій своїй силі і після нього складається увесь побут краю. Нарешті і боротьба приймає тепер інший характер: вона стає не тільки становою, а й національною, через те що виявляються в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному. Після інстинктів одної нації докоче треба було і привілейованого стану, між тим як інстинкти другої вимагали повної рівноправності всіх членів суспільності. Досі боротьба була станова. Шляхетський стан силкувався взяти верх і підгорнути під себе всі інші стани. Український народ не хотів коритися такому ладові і, позбуваючись землі, все ж таки змагався зберегти хоч особисту волю. Тепер шляхетський стан привілейований одержав усю ту владу, якої добувається: він заволодів тепер усіма землями в краю, і права його на землі не знаходили тепер жодного протесту. Опріч того, минаючи невеличке число реєстрових козаків, усіх останніх підвернуто на кріпаків. Таким робом, що раніш було *pium desiderium*, те зробилося тепер фактом.

Того часу виявляються дуже яскраві типи української шляхти, які можна поділити на декілька категорій.

Перший тип - магнатський, який фактично стоїть дуже високо понад звичайною шляхтою. Як на репрезентанта такого магнатського типу можна вказати на князя *Ярему Вишневецького*, родом із Волині. Батько його Михайло Вишневецький, староста овруцький, мав великі маєтки на Волині. Користуючись своєю посадою і одміною економічних напрямків, він дістав у короля привілей на землі ще не зайняті і почасти навіть невідомі польському урядові. Як добрий господар, він устиг зібрати великі достатки. В руках його опинилася мало що не вся теперішня Полтавщина. Цей Михайло Вишневецький був ще православний, але ж сина свого Ярему

віддав він до ієзуїтської школи, яка вважалася тоді за найліпшу. Ярема, заки вийшов зі школи, перейшов на латинський обряд і зовсім перейнявся польськими поглядами. Ярема був небожем Петра Могили, мав також інших родичів, які zostалися православними, але ж вони на нього жодного впливу не мали. Він був чоловік вельми освічений, дуже талановитий і добрий організатор, але разом із тим він виявляв собою яскравий тип сваволі, безмірної жорстокості, панської пихи і погорди до свого рідного.

Поруч з магнатами стоїть дуже численний стан *середньої шляхти*. Вона перша почуває, що не можна злучити української національності з польською. Тому що руська національність перебуває в утисках, у загоні, вона приймає польську національність: вводить у сім'ї польську мову, віру і звичаї, приймає або приписується до польських гербів і родів, щоб не відрізнитися від стану польської шляхти, і таким робом силкується закрити своє українське походження. Шляхтичі ці, хоч і меншою мірою, ніж магнати, визначаються великою буйністю і сваволею. Користаючи з того, що у Польській державі народна маса не здержує їх своїми протестами, а суд безсилий супроти них, їх сваволі та буйності не було краю. За тип такої середньої шляхти можемо взяти *Самуїла Лаца*. Він походив із дрібної волинської шляхти, служив у коронному війську і спокористувався протекцією гетьмана Конецпольського. На протягу яких дванадцяти літ не було такого злого вчинку, що б він не заподіяв: і душогубствував, і робив «заїзди», і грабував, забирав чужих жінок і т. ін. Коли бракувало йому власного війська, він одержував за допомогу від Конецпольського. Враховано, що проти цього Самуїла Лаца видано від трьохсот до чотирьохсот судових заочних присудів, які його присуджували на «баніцію». Один із мемуаристів зберіг курйозний анекдот. Раз Лац поїхав із гетьманом на королівський двір у мантиї, зшитій із присудів, виданих проти нього. Це тип середньої шляхти.

Дуже жалко виглядають ті шляхтичі, що думають *сполучити шляхетство зі своєю національністю*, що не переходять до чужого народу і задержують православну віру і народну мову. Вони не можуть знайти осередку, до якого б могли пристати. Польська шляхта цурається їх через те, що вони схизматики, а народ через те, що вони шляхтичі-пани. Таким типовим шляхтичем є *Адам Кисіль*, останній київський воевода, чоловік досить освічений. Дуже часто зустрічаємо його у такім прикрім становищі. Поляки посилають його задля переговорів із козаками, а ті не приймають його, хоча Кисіль доводить їм, що він «кість од костей їх». На це козаки відповідають йому, що

воно, може, й так, та дуже вже ця кість обросла польським м'ясом. Коли ж Кисіль стане було говорити у польському таборі що-небудь на оборону козаків, йому відповідають, що він схизматик, що йому не можна йняти віри. Таким робом, ці шляхтичі без усякого ґрунту під ногами.

Були, нарешті, і такі шляхтичі, що *лишилися при вірі свого народу і відріклися від привілеїв свого стану*. Дуже яскравим зразком такої шляхти являється *Юрій Немирич*, один із цивілізованіших людей свого часу. Він учився за границею, де пристав до раціоналістичної секти антитринітаріїв і був відомий своїми науковими теологічними працями і диспутами. Коли зчинилася боротьба на Україні, він одразу зрозумів, що треба вибирати одне з двох: або відректися своєї національності, або привілеїв свого шляхетського стану. Таких прикладів, як Немирич, по відомих нам джерелах можна показати декілька, наприклад, Верещак.

Загальною ознакою десятиліття після повстання 1638 року є сполячення шляхти і велике *надужиття* народних сил. В економічному і соціальному строю шляхта заволоділа всім народом і повернула його у кріпацтво. Народ мусив терпіти, бо не мав за плечима ніякої сили, на яку міг би опертися. Козацтво зломлено, і воно само держалося в дуже незначнім числі. Виникають протести тільки селян, але, як і у всякого простого народу, протести виявляються тільки в еміграції. Це був час, коли селяни, після того як не вдалися повстання, знаходять нові місця для еміграції у басейні Дону - Слобідська Україна, нинішня Харківська губернія, частина Курської і Воронезької. Другого виходу для народу не було: треба було або зробитися кріпаками, або шукати собі долі деінде. Щодо козацтва, то воно було дуже пригнічене: після побіди над Острянином коронний гетьман зібрав козаків і об'явив їм новий лад. Проти Куруківської умови мало не на половину урізано права козаків. Число реєстрових козаків зменшено до 1200, всі родини тих козаків, що брали участь у повстанні, виключено з реєстрів і повернуто на кріпаків; у козаків відібрано право вибирати старшину (вище сотника), яку тепер призначав сам уряд. Тепер усі козацькі полковники були або шляхтичі, або чужинці, от як вірменин Іліяш Караїмович, або козаки, вірність яких польському урядові була давно запевнена вже, от як Барабаш. Над козаками поставлено замість гетьмана нового урядника, що звався комісаром. За це десятиліття перебуло три таких комісари: Комаровський, Зацьвіліховський і Шемберг.

Те місце, де козацтво мало опору, неначеб базис до повстання - Запорозжя, було тепер в дуже трудному становищі. Уряд

зрозумів, що це кубло всякого повстання, і рішив ужити проти нього енергійних мір. Над самими порогами він поновив збудовану раніш інженером Бопланом кріпость Кодак і почав держати там велику заложу, щоб оберігати кріпость і не давати селянам спроможності тікати на Запорозжя. Окрім того, поляки посилають од часу до часу назирати над степами. Таким робом, той базис став тепер для селян уже недоступним, і їм трудно було там збиратися. Через те нереєстрові втікачі складають тепер ватаги, які без пристановища ходять собі по південних українських степах. Іноді ці перехожі йдуть у найми до кримського хана, а часом ходять на промисли, аби як-небудь прохарчуватися.

Про них ми дуже мало відаємо по джерелах. Тільки відгуки про них дійшли до літописців, і ми знаємо, наприклад, про двох отаманів таких ватаг. Так, один із них, *Максим Гулак*, що без притулку тягався по степах, умер у таборі з голоду, і через недостачу дерева його поховали у бочці. Зберігся переказ і про другого такого отамана, *Карпа Півтора-Кожуха*. Він перейшов зимувати у південну Харківщину; за ним послали польську дивізію, але вона збилася з дороги, і дуже багато польського війська перемерзло у степах. Літописець Самійло Величко, оповідаючи про цей факт, додає: «Шукаючи того Півтора-Кожуха, забули свого із собою взяти». Тим не менш, хоч український народ перебував у такому дуже трудному становищі, спокою вистачило тільки на десять літ, і після того зорганізувалося таке повстання, якого не було раніш. Ясно, що всі люди, і кріпаки, і козаки, були в такому прикрому становищі, що досить було іскри, щоб повстання загорілося по всій Україні.

Польські історики повстанню Богдана Хмельницького надають характер помсти за особисту образу. Очевидячки, такий погляд непевний: не може один чоловік учинити революції. Треба, щоб уся народна маса була покривджена, щоб усі відгукнулися на зазив одного чоловіка до повстання. Таким робом, звертати повстання Хмельницького на особисту помсту не можна. Це просто партійна манера польських істориків, яка не відповідає історичній правді.

Богдан Зіновій Хмельницький (1648-1657) належав до старого козацького роду. Ми знаємо, що його батько був чигиринським сотником. Його вбито у турецькій поході року 1620-го, у Цецорській битві, коли військо Жолкевського зовсім розбито. Син його, Богдан Хмельницький, попав у турецький полон і там пробув років зо два. Із цього ми бачимо, що під час повстання Богданові було під 50 літ (1648 р.). В часи давніших козацьких повстань його ймення не згадується. Тільки після втихомирення

повстання Павлюка він підписав козацьку умову як писар Запорозького війська. Даного часу він був чигиринським сотником. У нього зчинилася сварка із підстаростою Чаплинським за землю. За смерть батька і заслуги Богдана чигиринський староста Данилович наділив його хутором Суботовом. Але ж староста не мав права дарувати землі навіки, а тільки давав право володіти землею до смерті, бо він сам був тільки орендарем коронних земель. Данилович помер. Другий староста, Станіслав Конецпольський, продовжив права Богдана на хутір, але ж син його Олександр Конецпольський, зробившись після смерті батька старостою, не вважав обов'язком для себе держатися постанов Даниловича. До цього Конецпольського підлестився Чаплинський і добув у нього право на землю, якою володів Богдан. Таким робом, коли Хмельницький завів процес, то не за землю, а за витрати, які зробив на цей хутір, які видав на хазяйство. Образи тут ніякої нема. Це звичайний цивільний процес, яких того часу було багато. Є тут, правда, друга кривда з боку Чаплинського. Одержавши право на цей маєток, він зараз же зробив напад зі своїми слугами на Суботів, коли не було Хмельницького вдома, і заволодів ним, при тім десятилітнього Богданового сина оббив канчуками, а через декілька днів одружився по католицькому обряду із Богдановою жінкою. Двох думок про це не може бути через те, що вся справа записана в одного мемуариста. Богдан удався до суду, але шляхетські суди були по стороні його противника, а трибунал теж відтягав діло не на його користь.

Того часу випадково Хмельницький явився одним із членів депутації від козаків до короля з проською про козацькі права. Тут він несподівано зустрів такі обставини, що сприяли козацькій справі. Владислав IV, бачачи, що шляхетська анархія веде Польське королівство до погибелі, приміркував дуже широкі плани реорганізації держави, але ж він бачив, що цього не можна зробити, не маючи під собою військової сили. Він задумав обмежити перевагу магнатів і шляхетського стану і зрівняти права всіх націй. Цей королівський замір поділяли коронний гетьман Конецпольський, який написав план цілої реорганізації, і канцлер Оссолінський. План уложено таким робом: король має повести праву так, щоб об'явити війну Туреччині. Але що в Польській державі не було грошей, звернулися до Венеції. Венеціанський посол Тієполі дав згоду на це. Опираючись на найняте військо і на козаків, королеві можна було зробити реформу в своїй державі. Якраз ці заміри короля уклалися під той час, коли Хмельницький приїхав до короля із козацькою депутацією. Король прийняв її дуже ласкаво і дав їй

декілька аудієнцій. Що робилося на тих аудієнціях, невідомо. Нам відомі тільки відгуки про це. Один з них дуже яскраво змальовує заміри короля. Це відома відповідь Владислава на жалоби козаків: «Дивуюся вам, що ви, лицарські люди, маючи при боці шаблі, скаржитесь». Услід за тим канцлер Оссолінський поїхав на Україну, нібито за тим, щоб переглянути свої ніжинські маєтності, і там передав козакам королівські листи. Що було в них, ми не знаємо. Мабуть, там затверджено привілеї і вольності козаків, які перше покасовано.

Тим часом королівські заходи не вдалися. Сейм, зібравшись 1646 року, довідався про них. Він страшенно обурився на короля, закинув йому зраду і не дозволив зробити нічого із того, що пропонував король. Після цього король занедужав і останній час свого віку вже не мав сили підвестися з ліжка. Саме того року починається повстання на Україні.

Місцеві польські власті силкуються строгими заходами втихомирити повстання: приймаючи доноси, вони вистежують змови, випитують жидів, чинять сувору розправу над арештованими. Між іншими арештовано і Хмельницького. Як здається, йому загрожувала кара на горло. Але що він належав до козацької старшини, то треба було сповнити деякі формальності, щоб засудити його. Справа затяглася, і Хмельницького вкинули у тюрму, що була під доглядом чигиринського полковника Кречовського. Той Богдана випустив. Хмельницькому нікуди було більш тікати, як на Запорозжя. У ті трудні часи у запорожців не було сталого місця, вони переходили із одного місця на друге. Хмельницький знайшов їх на урочищі Микитин Ріг і Запорозжці радо прийняли його і вибрали гетьманом. Найбільш тут допомогло Хмельницькому те, що він привіз із собою королівські грамоти, що їх роздобув у Барабаша. Запорозжці побачили, що є нова надія на полегшення їхнього важкого становища, нова підстава до повстання, яка вийшла від самого польського уряду. Але ж сили їх були дуже малі. Через те, щоб збільшити свої сили, Хмельницький поїхав у *Крим просити заемоги у хана* і після довгих переговорів схилив хана прийняти середню міру. Хан якраз тоді був не в ладах із польським урядом. Річ у тім, що ще сто літ назад, за короля Жигмонта I, поляки пообіцяли платити татарам «упоминок» - ханський дарунок, який звався гарач - дань, щоб татари не нападали на польські землі. Татари завжди претендували на те, щоб польський уряд ретельно платив цей гарач, і із-за того раз у раз виникали незгоди. Саме на таку незгоду і наскочив Хмельницький. Сам хан не пішов на війну, але ж дозволив іти своїм мурзам. Хмельницький увійшов у згоду

із *Тугай-Беем*, перекопським мурзою. Властиво це були не кримські татари, а ногайці, кочівники. На яких це було умовах, трудно знати, але Хмельницький, певно, заманив їх тим, що вони зможуть дістати на Україні великий ясир - поживу. З дуже невеликими силами почав Хмельницький свою справу, але ж вона відразу стала на міцні ноги, через те що вся народна маса ждала тільки першої іскри, щоб самій повстати.

Друга причина вдачі повстання, не менш важна, була та, що сам Хмельницький був дуже *талановитий організатор і полководець*. Тим часом проти нього вислано із військами коронного гетьмана Миколу Потоцького, чоловіка зовсім не вдатного до військової справи. З таким супротивником талановитість Хмельницького виходила ще із більшим ефектом, із більшою силою.

Ще у степах, на урочищі Жовті Води, на границі нинішнього Верхньодніпровського і Олександрійського повітів, зустрів Хмельницький ватагу польського війська під командою Степана Потоцького, сина гетьмана (1648). Хоч козаків було далеко менше, ніж поляків, польський отряд зовсім знищено, а самого Степана Потоцького вбито. Не будемо довго зупинятися на подробицях цього походу. Більш за все допомагало Хмельницькому те, що більшу частину польського війська складали *місцеві селяни*, які на перший поклик Хмельницького переходили на його сторону, і в польському таборі лишалася сама шляхта. Після того Хмельницький, рушаючи далі на Україну, *зайняв Чигирин*. По дорозі скрізь його вітали дуже радо, відчиняли йому міські брами, і вся селянська маса приставала до нього. Побачивши, що до Хмельницького пристає вся Україна, гетьман Потоцький втратив голову і замість того, щоб напасти відразу на козаків, тим більше що мав чималі військові потуги, він одступив від Черкас і дав дуже безтактовний приказ палити всі села і міста. Козаки настигли його *близь Корсуня*. Потоцький запалив Корсунь і хотів відступати далі, але ж попав у засідку, зроблену зарані Хмельницьким, і майже всю армію польську перебито або полонено. Обидва коронні гетьмани - і коронний Микола Потоцький, і польний Калиновський, - теж попали в полон, і їх видано татарам. Тепер Польща лишилася і без гетьманів, і без усякої армії.

Не зустрічаючи по шляху ніякої перепони, Хмельницький дійшов до Білої Церкви. Сюди стали сходитись селяни, приносячи із собою зброю, яка у кого була. Тут ми стрічаємо один факт, який мав опісля велике значення. Під Білою Церквою Хмельницький *видає універсали до українського люду*. У цих універсалах він закликає весь народ до повстання і всім обіцяє

козацьке звання, себто право волі, яке мали козаки. Ці універсали зробились, розуміється, прапором, під яким і розвивалося повстання. Ми побачимо опісля, які трудні обставини виникли для Хмельницького через ці універсали.

Два місяці стояв Богдан Хмельницький під Білою Церквою і за той час дбав про те, щоб дати тим ватагам, що поприходили до нього, яку-небудь організацію. Він ділить їх на полки. Число полків було не визначене; у Кривоноса в полку було 20-30 тисяч чоловік, у других же полках було по одній - до двох тисяч. Поки Хмельницький займався цією організацією, польський уряд устиг зібрати деякі сили із магнатських міліцій. Із таких міліцій найчисленнішу (6000-7000) і дуже здисципліновану мав князь *Ярема Вишневецький*. Спочатку він не придавав ніякого значення повстанню Хмельницького, але ж, побачивши, як швидко воно розростається, він рішив допомогти своїм братам-шляхтичам. Поки він дійшов із своєї резиденції Лохвиці до Дніпра, повстання розлилося вже всюди, і він побачив, що далі йти вже не можна. Тоді, не переходячи Дніпра, він став одступати на північ і через Білу Русь прийшов до Північної Волині. Тут пробував зорганізувати шляхетську оборону, але справа пішла погано: багато селян тікало від нього до козаків, і його військо не більшало, а меншало. Проти нього вислано полковника Кривоноса. Між ними склалися три сутички. Кожний раз князь Ярема одержував перемогу через те, що його військо було більш здисципліноване, а між тим кожен раз йому доводилося відступати на сто - сто п'ятдесят кілометрів, щоб його не оточили зрушені всіма сторонами селяни. Нарешті він одступив до міста *Збараша*, в Галичині, головної своєї маєтності, і розпустив свою міліцію, а сам поїхав на сейм у Варшаву, де тоді саме припали *вибори нового короля* за смертю Владислава IV.

Після того, як зникла остання сила, повстання досягло величезних розмірів і розгорнулося тепер по Поділля і Волині.

ШОСТА ГЛАВА

Розправи козаків над шляхтою, міщанами та жидами. Пилява. - Замоць. Вибір Яна Казимира польським королем. Хмельницький у Києві. Політичні напрямки на Україні. Польські послы в Переяславі.

Ми зупинилися на тім, як Хмельницький, побивши ляхів, став табором під Білою Церквою, і звідтіля він пустив славний свій універсал, який не дійшов до нас у тексті, але зміст його нам відомий. Він закликав весь народ до повстання, обіцяючи надати козацькі права всьому народові, коли повстання матиме успіх. Універсал мав страшений вплив, і всюди: на Волині, на Поділлі, у Червоній Русі, весь народ масами кинувся до повстання. Коли Хмельницький організував полки, не держав їх в одному місці при собі, а розпускав їх на всі сторони краю. Тоді-то і починається сутужна розправа козаків із ненависною шляхтою.

Тут ми бачимо різні виходи, на які кидається шляхта: повстання захопило її несподівано, і вона не знала, що їй робити. До зорганізованої боротьби вона, звичайно, не була здатна. Дехто із неї пробує зачинитись у замках і по містах, але це не вдається з дуже простої причини: мешканці цих замків і міст - міщани, прихильні до повстання, - виходять у зносини з козаками і відчиняють їм брами. Коли козаки брали силою яке місто, вони всіх вибивали упень. Такі приклади були дуже рідкі. Звичайно ж самі мешканці допомагали їм. Наприклад, у Нестерварі (*тепер Тульчин), в маєтку князя Червертинського, шляхта боронилася, але міщани впустили козаків, і вся шляхта погинула. Другий приклад: у Барі, в маєтку Андрія Потоцького, теж усю шляхту перебито. Більшість шляхти пробує тікати таборами або поодинокі. У мемуаристів записані дуже характерні приклади такого тікання. Один такий приклад записано і в літописі Єрлича. На нього в околиці Брусилова так дуже несподівано селяни зробили напад, що він сховався у ліс, прийшов пішки до Києва, і там уже переховали його лаврські монахи. Самуїл Твардовський (*польський поет і історик) добродушно і дуже сентиментально оповідає про себе, як він утікав із Брацлавщини, де в нього була пасіка, і поніс із собою тільки свої літературні твори.

Дуже багато шляхти згинуло під той час, але ж не одним шляхтичам довелося платитися. Були й інші стани, яким до повної міри довелося поквитувати минуле. Між іншими були це і *міщани більших міст*. Коли один народ знаходиться під

кормигою другого, то інтелігенція дбає звичайно про те, щоб засимілюватися з тим народом, що кермує справами. Те ж було і тоді: багатий стан міщан хотів засимілюватися з поляками, особливо купецький стан, бо він побивається за багатою публікою. Ми бачимо, що в таких містах, як Львів, Каменець, ядро мешканців складає міщанство зовсім ополячене. Навіть у Києві цілий ряд вїттів, старшин, райців вживає польського письма і видає себе за поляків. Таким же чином і по малих містах пильнують привподобитись до поляків усі ті, що були на урядах. Оцим міщанам-недоляшкам, кар'єристам і довелося тепер квітувати. Через те у мемуаристів є замітки, що козаки були настільки жорстокі, що вбивали не тільки польську шляхту, а й своїх, що говорили по-польськи і ходили у кунтушах.

Нарешті, є ще один стан, який поквітнував за колишне. Це - жи́ди. Та жидівська колонізація, яку застає Хмельницький, була не перша, а третя по числу. Ми зустрічаємо жидів на Україні дуже рано. Люди, яких ми називаємо жидами, приходили до нашого краю трьома шляхами. У княжі часи - це були люди жидівської віри, здається, хозари, предки сучасних караїмів. Вищий клас їх прийняв жидівську віру. Самі вони племені тюркського. В пізніші часи у нас з'являється нова жидівська колонізація із двох сторін. Перша, куди більша по числу, - із Німеччини. В XIII ст., під час хрестових походів, коли католицький фанатизм дійшов до найвищого ступеня, цілі маси жидів стали тікати до Польщі. Це онімечені жи́ди-ашкеназі. Вони зберегли народну віру, але не задержали мови і говорять швабським діалектом.

В XIII ст. ці німецькі жи́ди з'явилися в Польщі, а трошки пізніше ми зустрічаємо їх і у нас, на Україні. Ми бачимо, що вони, посуваючись на схід сонця, у XV ст. згуртувалися найбільш коло двох пунктів: коло більших міст Підляхії, коло Берестя і на Волині, у Луцьку, Володимирі-Волинському та ін.

Третя група жидів прийшла до нас із півдня - через Туреччину, Румунію, Крим. З етнографічного боку вони виявляють велику різницю від німецьких жидів. Жи́ди побережжя Середземного моря в XI ст. прийняли іспансько-португальську мову. Розуміється, їх прийшло на Україну далеко менше, ніж онімечених жидів, а через те вони дуже швидко засимілювалися із останніми. Але ж ці жи́ди мали зі свого боку дуже великий вплив на німецьких жидів: вони внесли іспанську організацію, кагал, і оживили жидівські традиції.

Коли ми бачимо, що український народ б'є жидів, так треба зауважити, що не віра і національність породили в нашого народу ворожі відносини до жидів. Наш народ по своєму

напрямку зовсім *толерантний*', він ніколи не заглядає у чужу совість. Але ж, на лихо, в жидівській традиції є такий погляд, що інші народи - вороги божі, а одні тільки жиди - народ, Богом вибраний. Це зроджувало у жидів ненависть і викликало ворожі відносини до людей іншої віри. В Європі ж вони появились без свого ґрунту і в малому числі, а все ж вони покори́стувалися своїм розвитком і своєю старою культурою. І цього культурного розвою вони вживали на те, щоб прикладати його до економічного життя. В середніх віках вони зуміли стягти до себе всі капітали краю, вміли орудувати банковими операціями і т. ін. Між тим, лишаючись при своїх ексклюзивних традиціях, вони дбали про те, щоб економічно закріпити народ. Приходячи до якого-небудь краю, вони гнулися перед силою і гнули під себе всіх, хто стояв нижче від них. Таку погану роль вони грали і в нас, на Україні. Вони підлещувалися панам, заявляли себе вірними їм і таким робом отримували право експлуатувати простий народ. Все це виявилось величезною масою фактів, по яких пізнати, як ненавидів жидів простий народ, і скоро знялося повстання, він жидів також перебивав, як шляхту і не-доляшків. Жидівські мемуаристи кажуть, що вони признають за жидами право верховодити народними силами і що гріх проти них боротися. Із цих жидівських мемуаристів, що жили на Україні, більш відомі два: перший - Натан-Нета-Бен-Мозе, родом із Ганновера, був рабином у Заславі в часи повстання і описав його; другий, як здається, був рабином у Галичині, у Золочеві або в Перемишлі. Він дуже подрібно описує напади козаків. Цей ще ясніше розказує про провідну ідею жидів і фантастично описує те, як жиди зробилися вибраним народом Єгови. «Козаки, - каже він, - народ чортів, вороги Єгови, через те що вони зайняли наш край, наші синагоги». Оце загалом така розправа йшла на Україні, і вона характеризує всі погляди, які висловили польські і жидівські мемуаристи.

Вернемося до загального ходу справи. Поки Хмельницький організував під Білою Церквою полки із селян і лагодився рушати далі, поляки стали дуже старанно збирати на сеймі військо, і на цей раз їм поталанило. Тепер уся шляхта почула, що це діло не державне, не політичне, а станове, і через те вся заходилася своїм коштом збирати військові потуги. Може, це перший раз шляхта за шість тижнів поставила на ноги ціле військо, число якого сучасники назначають на 60 000 чоловік, але, мабуть, там було більше. Поляки лічили у війську тільки шляхтичів, але кожен шляхтич мав обов'язок привести з собою трьох «шерегових». Ці «шерегові» платні не діставали, але

годували їх і озброювали коштом шляхти. Таким робом, коли польські джерела кажуть, що військо було 10 000 - значить, було його тисяч 30-40: Так і тут число 60000 треба в три рази збільшити. В цьому поході виникла для поляків нова трудність. Воєнним міністром і головним керманичем армії у Польській державі був коронний гетьман або польний гетьман. Але на цей раз обидва гетьмани сиділи у полоні в татар. Таким робом, на той час у Польщі не було такого чоловіка, щоб мав право командувати армією. Через те поляки порішили призначити трьох тимчасових начальників, які звалися по-польськи «регіментарями».

Перебуваючи ще під Білою Церквою, Хмельницький довідався, що ця армія рушила проти нього, а дочувшись, кого призначили начальниками війська, він, сміючись, промовив: «Проти мене не поможе ні латина, ні перина, ні дитина». Цими словами він дуже влучно схарактеризував призначених регіментарів. Перший із них, Остророг, чоловік дуже вчений, але у військових справах він нічого не тямив. Другий, вибраний за свою знатність, *Домінік Заславський*, був відомий сибарит. Третім регіментарем вибрано Олександра Конецького, хлопця двадцяти літ, виключно через те, що батько його був гетьманом. Справа так скінчилася, як і можна було сподіватись. Вся ця армія зустрілася з Хмельницьким біля міста *Пиляви*, на межах нинішніх Літинського і Лeticівського повітів. У польській армії не було ніякого ладу. Начальників було три; крім того, була ще ціла маса магнатів, що мали голос на військовій раді. Всі до того були певні побіди, що вибралися на кампанію, як на бал: понабирали із собою усяких розкошів, увесь час бенкетували та пиячили. Як кажуть, поляки привезли із собою цілі вози ланцюгів для сподіваних бранців. Але ж тільки армія рушила, зараз же почалися суперечки та сварки між регіментарями і магнатами. Скоро обидві ворожі армії зустрілися і Хмельницький довідався про суперечки в польському таборі, він ужив дуже наївної хитрості, щоб налякати поляків, і ті хитрощі досягли повного успіху. Пустивши чутку, що він чекає заповоги від татар, він звелів полкові Кривоноса відділитися і, вивернувши кожухи, із криком «Аллах!» увійти в козацький табір. Досить було цього, щоб на поляків навести страшенну паніку. Серед сварок начальників, серед браку всякої дисципліни вся ця армія кинулася врозтіч. Князь Ярема Вишневецький після невдатної спроби здержати на місці утікачів, теж кинувся навіткача і на другий день із двома слугами прибув до Львова.

Тепер перед Хмельницьким відкрилося чисте поле для діяльності. Він пішов на захід, обложив *Львів*, взяв із нього

здоровий викуп, щоб розплатитися з татарами, і рушив далі до границь Польщі. Але тут з'являються перші симптоми слабості Хмельницького. Ми бачимо, що він на чолі двохсоттисячної армії облягає зовсім не потрібну йому кріпость *Замость*, на границі з Польщею, і лишається там на декілька тижнів, нібито не маючи спромоги її узяти. Не розуміємо, що це значить. Тим часом він входить в умови із сеймом і вимагає, щоб сейм вибрав короля, якого він хоче, власне, брата Владислава IV, *Яна Казимира*. Проти його бажання сейм не посмів змагатися, і Яна Казимира вибрали королем. Скоро про це довідався Хмельницький, покинув *Замость* і вернувся до Києва. Це можна пояснити собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому вдалася справа, він путався і не знав, що робити далі. Рівночасно він нав'язує дипломатичні зносини у трьох-чотирьох суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Це показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що народ був не готовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли народ ішов проти поляків, то тільки інстинктивно, як проти своїх гнобителів, бо бачив, що йому дуже погано живеться під їх кормигною. Треба знати, що, щоб поставити щось доброго замість поганого, на те треба принципів, які народ мусить виставляти у своїй боротьбі. Хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання цього не можна: він підніс прапор повстання того нещасного часу, коли народ мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі.

У політичному напрямку в часи Хмельницького ми бачимо такі партії. *Старшина* має деяку культуру, але ж культуру після польського шаблону, її бажання йдуть до того, щоб знищити польську шляхту і самій зайняти її місце. Вона не може стати на народний ґрунт, не може уявити собі держави з рівноправністю всіх членів суспільності, без усяких станів. Ця партія нахилиється тільки до *федерації з Польщею*.

Поруч цієї була й друга партія. Це група чи маса *народна*, яка не хоче станів таких, як у Польській державі, але вона не може свого висловити, не вміє сформулювати своїх бажань.

Нарешті, існував ще третій напрямок, якого іноді держався Хмельницький. Це був напрямок скласти *федерацію з іншими малими сусідніми державами*. На південно-західній границі України була ціла група держав, не зовсім незалежних, які хотіли ніби зложити того часу федерацію, а саме: князівство Семигород, Волощина, Молдавія. Якраз в кінці XVI і на початку XVII ст. ці держави міркують про федерацію, і якийсь час ця

справа ніби йде до ладу. Із сучасників Богдана було там двоє дуже талановитих людей: це Василь Лупул, господар молдавський, і *Юрій Ракоці*, князь семигородський. Василь Лупул - перший патріот - родом арнавт (албанець) і. До цього часу в молдавському господарстві був повний брак науки, літератури і навіть просто грамотності рідною мовою, і через те народ хоч і був вільний, але зовсім некультурний, зовсім неосвічений.

Тим більше труднощі було насадити просвіту в народі, що в нього літературною мовою була мова староболгарська, для народу зовсім малозрозуміла, чужа. У нього і богослужбні книжки, і шкільна наука, і закони видавалися цією слов'янською мовою. Лупул перший переклав усі закони з церковно-слов'янської мови на народну. Він зрозумів, що тоді тільки він може опертися на народ, коли народ почне розвиватися на своєму національному ґрунті. Того часу Лупул господарював уже років із двадцять, і в нього склався такий політичний напрям: він піклувався, як би спекатися турецької кормиги. Із цією метою він хотів опертися на Польщу; Так, він шукає зв'язків із сильними польськими магнатами і видає одну свою дочку за князя Радзівілла, а другу за Вишневецького. Несподівано ця його політика прийшлася того часу, коли Польща сама була на краю погибелі. Хмельницький зрозумів, як вигідне для нього було з'єднання з Лупулом, і він став шукати із ним зв'язку.

Був ще другий такий чоловік - Ракоці, князь семигородський. Ще в XVI ст. Семигород був країною дуже культурною і передовою. На початку XVII ст. Гаврило Бетлен-Габур увів у себе державною вірою соцініанство, найдемократичнішу релігію того часу. Мало того, всі протестантські вчені, яким робили різні утиски в других землях, збігаються до нього. До нього і збираються всі елементи, які бажали федерації. Для повного успіху цієї справи хотіли навіть злучитися з чехами-гуситами; але, як відомо, чехи під Білою горою програли свою справу, а Семигородові лишалося тоді тільки піти під протекторат турецького султана.

Ракоці, довідавшись, що Хмельницький бере над ляхами гору, прислав до нього посольство, пропонуючи йому з'єднатися на федеративних зав'язях. Хмельницькому і подобалася ця думка, але він гадав, що це справа дуже важна. Для цього треба було заручитися протекторатом турецького султана, а на це останне не дозволяли народні інстинкти. Так Хмельницький хитається, думаючи то про федерацію з Польщею, то про федерацію з Молдавією та Семигородом. Але не вийшло ні те, ні друге, і

скінчилося на тому, що народна маса заходила коло іншого шляху.

Вернувшись з-під Замостя до Києва, у лютому 1649 року, Хмельницький довідався, що Польща вирядила послів, щоб скласти із козаками умову. Коли послі прибули, він прийняв їх у Переяславі. На чолі посольства був Адам Кисіль, воєвода київський, і Мезковський, що лишив після себе мемуари про те посольство. Як можна було сподіватися, посольство ні до чого не могло дійти. Посли стояли на старому: щоб установлено реєстри, а решта козаків щоб знов вернулася до своїх обов'язків - поспільства; Хмельницький вимагав таких широких уступок, на які послі не були уповажені. Просидівши довгий час у Переяславі, натерпівшись страху, послі так і з нічим поїхали додому. Ясно було, що війна повинна була знову спалахнути, і вона не примусила на себе довго ждати.

СЬОМА ГЛАВА

Збараж. - Зборівська умова. - Невдоволення на Україні. Спілка Хмельницького з Лупулом. Друга війна з Польщею. - Берестечко. - Білоцерківська умова. Батіг. - Жванець. - Переяславська умова. Смерть Хмельницького.

У попередній главі ми зупинилися на поході Хмельницького 1648 року, коли він, побивши багато ворожих сил, як здається, сам не знав, що далі робити, а це тому, що у нього не було ясного політичного ідеалу. Винуватити його в цьому не можна, бо те саме було і з цілим українським народом; народ знав свої кривди, та не знав, як здобути свої права, як усунути кривду. Життєва хвиля винесла Богдана на самий верх народного руху, але він, як чоловік свого часу, був тільки репрезентантом ідеалів маси. Через те ми бачимо чудне діло: коли Хмельницькому довелося поставити народові свою правду, він не міг цієї правди знайти.

Після Пиляви і Львова Хмельницький, маючи численну військову силу, на шість тижнів задержується у маленькому місті Замості і вказує тільки сеймові, кого вибрати на вакантний польський трон. Сейм вдоволив бажання Хмельницького, вибрав королем Яна Казимира, який не мав жодної симпатії до козацької справи, і Хмельницький повернув до Києва чекати польського посольства і. Посольство, як відомо, приїхало, та ні до чого домовитись не можна було: послы вважали козаків не за окремий стан, а за звичайне наймане військо. На цьому козаки не могли задовольнитися. Через те кидалися трактувати то про церковні справи, то про землі, нарешті козаки домовилися до того, що їм *не треба ні Польщі, ні короля.*

Так послы повернулися ні з чим назад, і під літо 1649 р. знову починається війна. Хмельницький кличе на підмогу татар. Татари знають, що в цій війні можна набрати багато здобичі: тим-то й не диво, що тепер уже сам хан іде на підмогу козакам зі всіма своїми силами. Не буду розказувати ходу війни: це відома так звана збаразька *кампанія*. Передове польське військо зустрілося з козаками *під Збаражем*, на західній Волині, де й козаки його обложили. Тоді король підняв так зване посполите рушення, себто покликав усіх шляхтичів на війну, і пішов на підмогу обложеним. Довідавшись про це, Хмельницький залишив частину війська і з татарами пішов назустріч королеві. Він зустрів короля *під Зборовом*, розбив його і обложив. Становище поляків було безвихідне. Тоді вони звернулися до кримського хана, просячи у нього підмоги. Той нахилив

Хмельницького до миру. Зроблено було так звану *Зборівську умову*. Ця подія Хмельницького ще чудніша, ніж поворот його з-під Замостя. Він мав спроможність зробити все чого б тільки не забажав. Візьми він тільки табір, у нього в руках був би і король, і все польське військо, всі дворяни і адміністрація. Але Хмельницький не знав, що йому робити. Через те виходить така чудна річ, ніби перепрошує короля за всій бунт, просить у нього посольства і обіцяє прийняти ті пункти, які дадуть йому поляки.

Після Зборівської умови від Польщі *відділялася Україна*, й власне, три воеводства українські - *Чернігівське, Київське і Брацлавсь-ке*. Це такі воеводства, в яких завжди існував козацький елемент. Таким робом, зовсім не приймалися на увагу етнографічні межі. Для цих трьох воеводств признається нормальним козацький лад. Козакам признано 40 000 реєстрового війська. Для Польщі це була велика уступка, але для українського народу - жодної, бо Хмельницький обіцяв йому, що всі здобудуть собі волю, всі будуть козаками. Між тим в умові було сказано, що всі останні, що не ввійдуть у реєстр, мусять повернутись до легального послушення своїм панам. Значить, пани мали знову повернутись на Україну. З боку Хмельницького це була вже не політична хиба, а просто кривда для свого народу.

Щодо віри Польща після Зборівської умови признала повну *толеранцію і зрівнювала права православного духовенства з католицьким*. Поляки обіцяли ніколи не вводити на Україні унії, віддати православним захоплені у них уніатами монастирі й церкви. Крім того, Хмельницький домагався, щоб православну ієрархію відновлено у тому виді, в якому вона була за Сагайдачного, і вимагав для всіх православних єпископів голосу в сенаті нарівні з католицькими ієрархами. Для української шляхти Хмельницький домагався *зрівняння з польською шляхтою*, але, правду кажучи, не було про що дбати, бо на Україні були тільки дві невеличкі групи шляхтичів, що мешкали в старобоярських селах біля Любецького й Овруцького замків. Таку дрібницю, здавалося б, не можна було робити пунктом умови, але тоді вже біля Хмельницького стояла купка людей, які раді були зажити прав польської шляхти для себе і бажали витворити свою шляхту на Україні.

Зборівської угоди не затвердила ні одна, ні друга сторона. Поляки завжди вказували на такий легальний вихід, що король не мав права робити умови без згоди сейму. Сейм умови цієї не признав, - і всю справу скасовано. Коли київський митрополит поїхав у Варшаву до сенату, його не допустили. Після пунктів Зборівської умови пани мали вертатись на Україну, але мало хто

насмівився повернутись до своїх маєтків, боячися ворожого духу народу, що, скуштувавши козачого життя, не схоче терпіти панщини. Один сучасний польський мемуарист, Твардовський, каже, аби шляхтич сикнув на хлопа, той зараз почує за плечима у себе 40 000 реєстрових.

Не була задоволена Зборівськими пунктами й українська шляхта, а ще більше був незадоволений український народ, бо oprіч тих трьох воєводств у козацькому повстанні брали участь й інші області, а тепер козацтво обмежено лише трьома українськими воєводствами. На поклик Хмельницького повсталa вся народна маса за козацькі права, виборола собі волю, і тепер в жоден спосіб не хотіла згодитись, щоб усе те пішло на користь невеликої тільки групи людей, що увійдуть до реєстру, а щоб решта знов повернулася до ненависного кріпацтва.

Хмельницький і сам побачив свою помилку і почав братися за середні міри. Він придумав таку дипломатичну фікцію: коли довелося заводити козацькі реєстри, він звелів до кожного козака приписувати трьох або чотирьох підпомічників, мотивуючи тим, що одній сім'ї дуже трудно ставити козака до війська. Таким робом, у реєстр записано сорок тисяч козаків, а в дійсності їх було з двісті тисяч чоловік. Але ж і цим не можна було задовольнити народу. Лишалася ще дуже численна маса, що мала повернутися до кріпацтва. Серед старшини oprіч партизанів шляхетства була теж чимала кутіка щирих демократів, що цілком поділяли ідеали маси. Протест цієї групи був досить значний, бо кількох полковників, більш гарячих, Хмельницький покарав смертю, наприклад, Мозиря, Гладкого, але ж і побачив, що не здолає угамувати народного голосу.

Рік здержував Хмельницький народне незадоволення проти себе, але нарешті і для нього стало ясно, що боротьба знову мусить виникнути. Серед таких тяжких обставин він шукає виходу в яких-небудь політичних комбінаціях, і ми бачимо в нього кілька таких планів, але жодного він не довів до кінця як слід. У Зборівській умові ми бачимо ніби бажання його завести федерацію з Польщею, але ж він не зумів її добре обставити, зробивши полякам більше уступок, ніж треба було. Була в нього й інша комбінація - бажання утворити федерацію південно-слов'янських і неслов'янських народів під протекторатом турецького султана. Коли б до Семигорода та Молдавії прилучити ще Україну, утворились би немов великі придніпровсько-дунайські злучені держави, які не потребували б і дуже великої військової допомоги, бо головний ворог цих народів - турки - не займав би їх, султан був би же їх

протектором. Але ж федерація - устрій дуже гарний, дуже прогресивний, та вимагає й великої освіти, самопізнання для того, щоб її завести. Такі федерації, як Швейцарія, американські держави, добре поставлені через те, що народи, які складають ці федерації, стоять на високому ступені розвитку. На Україні ж цього зробити, здається, не можна було.

Сам Хмельницький бажав такої федерації, але не знав, що і як треба робити. Почав він заходити своїм не з того боку. Він хотів злучитись поперед усього династичне, Гадаючи, що зв'язком між княжими родами зміцнюється зв'язок між державами. Хмельницький задумав оженити свого сина *Тимоша* на дочці молдавського господаря Лупула. Такі зв'язки, як-от женячка, не ведуть, розуміється, до чого-будь тривалого, тим більше що обидві ці династії тільки ще починалися. Сам Лупул неохоче йшов на такий зв'язок: він не зовсім міцно сидів у Молдавії, а спілка з чоловіком такого хисткого становища, в якому був Хмельницький, більш могла пошкодити, ніж допомогти йому. Між тим Хмельницький надавав дуже велику вагу зв'язкові з Лупулом і постановив конче одружити свого сина Тимоша з його дочкою. Хоч як вагався Лупул, але нарешті мусив віддати дочку, коли Тимош прийшов з двадцятьма тисячами козаків, неначе походом. Богдан Хмельницький, як сам він висловлювався, послав до Лупула двадцять тисяч сватів. З Лупулом таким робом уладив Хмельницький справу, але нічого не встиг зробити з найрозумнішим із південних князів того часу, із семигородським князем Ракоці. Два чи три рази вони обмінялися посольством, але це ні до чого не привело, бо Ракоці шукав уже собі зв'язків у іншому місці.

Таким робом, цілого 1650 року, як ми бачимо, ужив Хмельницький на заведення федеративних зв'язків із південними князівствами, але на другий уже рік (1651) починається знову війна з Польщею.

У Зборівській умові були такі пункти, що польські війська *не мають права стояти в українських воєводствах*, але так не були ясно означені межі між цими воєводствами і Польщею. От із-за цього й починається війна на межі Поділля. Брацлавський полковник *Нечай* одверто протестував проти Зборівської умови і бажав нової війни з поляками, щоб зламати умову. Калиновський і Ляндскоронський теж хотіли зламати умову і чекали тільки, до чого б причепитись. Війна розпочалася з боку поляків, а саме з нападу на Нечая. До нас дійшла народна дума, яка з надзвичайною правдивістю оповідає про всю цю справу. В містечку Краснім, на М'ясниці, Нечай безпечно гуляв на ринку зі своїми козаками; з цього скористалися поляки, несподівано

наскочили, обступили містечко і геть-чисто вирізали козаків. Нечай оборонявся надзвичайно хоробро, але його вбито. Після цього польське військо пішло в Брацлавщину, сплюндрувало по дорозі всі міста і села, і весь край стало прилучати до Польщі. Спочатку йому щастило, поки не зустрілося воно із вінницьким полковником Богуном, який устиг затримати його коло Вінницького замку, поки не надійшли інші полки на підмогу. Скінчилася та баталія загальною панікою і втечею поляків.

Обидві сторони тягли війну, поки не зійшлися під *Берестечком*. Це так звана берестецька кампанія. З обох сторін тут виставлено всі свої сили; під Берестечком зібралось півмільйона народу. З одного боку стояли козаки і з ними сто тисяч татар; з другого боку вся озброєна шляхта і польські регулярні війська. Як відомо, ця битва була нещаслива для козаків, та й хід самої війни був дуже чудний. З самого початку хан заявив, що Хмельницький піддурив його, пообіцявши великий ясир, і через те він поверне зараз додому. Хмельницький поїхав умовляти хана, але хан захопив Хмельницького у полон. Таким робом, козаки лишилися без гетьмана. Між козаками починалася паніка. Піддержати спокій зумів *кропивенський полковник Филон Джеджалей*, котрому Хмельницький доручив владу над табором. Козаки обрали наказним гетьманом полковника Богуна. Ця берестецька кампанія обійшлася козакам вельми дорого: не тільки польські, але й сторонні історики свідчать, що козаків побито у ній від тридцяти до сорока тисяч. Козацька справа, здавалося, зовсім програла, але ж що вона держалася не на самій тільки козаччині, а більше на народних інстинктах, була щиро народна, то вона не могла програти. Енергія народної маси, як і раніше, підперла її і провадила її далі.

Між тим Хмельницький, не відомо, яким робом, - чи обіцянкою викупу за себе, чи політичними доводами, - переконав хана, що той випустив його на волю. Довідавшись про берестецьку невдачу, він поїхав на Україну організувати нові сили до дальшої боротьби і взявся за цю справу дуже енергійно. Тим часом «посполите рушення», яке складало більшість польського війська під Берестечком, не могло довго вистояти у зброї і з-під Берестечка почало розходитися додому. Таким чином, у поляків лишилось тільки дуже нечисленне регулярне військо. Між тим у Богдана зібралось нове велике військо, і хоч на підмогу полякам прийшов литовський гетьман Радзівілл, Хмельницький мав уже такі численні сили, що мав спромогу боротися з поляками і примусив їх миритися. Уладжено другу умову, Білоцерківську, у вересні 1651 р. Це повторення

Зборівської умови, тільки у менших межах на невігоду козаків. Реєстр їх зменшено тепер на 20 000 чоловік, і з трьох воєводств віддається козакам тільки Київське, а Подільське і Брацлавське мусять зайняти польські війська. Тому, що обидві сторони були змучені боротьбою, вони дбали про те тільки, щоб на чому-небудь помиритись, не дуже турбуючись про точки умови. Окрім того, обидві сторони певні були, що цієї умови стане ненадовго.

На другий уже рік Хмельницький і не думає додержувати її. Під Батогом (1652) він робить напад на польський обоз і вирізує поляків. Не буду стежити за ходом війни, котра тягнеться ще *два роки*. За той час Хмельницький пробує третьої федеративної комбінації - зв'язку із *Москвою*. Поки ще тягнеться війна з поляками, він посилає до Москви одне посольство за другим, просячи царя прийняти Україну під свою руку. Дуже довго ведеться ця справа. Спочатку цар Олексій Михайлович вагався прийняти пропозицію Хмельницького і скликав задля цього «земський собор». Більшість московського суспільства стояла за те, щоб не приймати, просто і вірно мотивуючи свою незгоду тим, що «черкаси не стерплять руки великого государя». Дуже довго - два роки - вагається московський цар. Нарешті бере верх думка, що треба прийняти. Тоді починається тяганина із пересилкою умовин, на яких можна прийняти: більш ніж 12 проектів посилають туди й назад. Між тим увесь час тягнеться війна з Польщею. В кінці 1653 р. козаки примушують під Жванцем поляків до нової умови і, а вже з початку року 1654-го Хмельницький поспішає на раду в Переяславі, куди цар прислав бояр з умовинами, на яких Україна могла б злучитися з Москвою. Тут-то між гетьманом Хмельницьким і козацькою старшиною - з одного боку, з боярами Бутурліним, Алферевим, дяком Лопухіним та іншими - з другого, стверджено пункти так званої *Переяславської умови (8 січня 1654 р.)*. Кілька пунктів тільки обговорено докладно, більша частина їх лишилася неясною, не обговореною як слід. Можна думати, що так поставлено цю справу з одного боку навмисне, бо ми бачимо, що в XVII столітті це і є політика московських царів - користуватись *неясністю умови, вияснити неясне по-своєму і повагом відбирати права у другої сторони*.

Після Переяславської умови реєстрове військо збільшується до 60 000 чоловік. Це військо мусило виходити на царську службу за платню, яка мала видаватися з міського доходу. Але хто і як буде управляти фінансами краю, про це в умові не сказано. Місцевих станів признано два: козацький і міщанський. Цікаво те, що, коли приїхали робити перепис, простий народ, боячись,

щоб не довелося вертатися до кріпацтва, увесь записався до міщан. Таким робом, ми зовсім не зустрічаємо у списках селянського стану. В Переяславській умові дуже неясно висловлено політичні права України: не сказано ясно, чи гетьман має право вести переговори з чужими державами. Це був один із спірних пунктів. Другим таким спірним пунктом було питання, чи має право московське військо входити в українські міста. Як здається, приватне впущено чотири гарнізони з воєводами до Києва, Чернігова, Ніжина і Переяслава, хоч в умові про це нічого не сказано. Одним словом, Переяславська умова була зроблена дуже на швидку руку. З боку Хмельницького і козаків справу поведено зовсім недбало і нерозумно, і дуже обмислено з боку московського уряду, котрий був дуже добре практикований у дипломатичних зносинах, в яких головний ґрунт становило «канцелярське крющотворство», недоговорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і інак. Хмельницький на три роки пережив Переяславську умову і сам побачив, що він *не загарантував автономних прав Україні*, але він нічого вже не спроможний був зробити. Умер він у Суботові 27 червня 1657 року.

Коли ми придивимось тому, яку силу дав Хмельницькому народ і як він скористувався своїм становищем, мусимо признати повну недотепність його у політичних справах. У таких справах мало значення має фізична сила; треба моральної сили, треба мати ясний ідеал, щоб народ зміг осягнути свою мету, інакше сам народ віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготувала народу до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити.

Між роками 1640-м і 1657-м у трьох місцях підіймається революційний рух, і в одній тільки Англії цей рух мав успіх. Неаполітанська революція провалилася так само, як і українська. Порівняння це важне через те, що звідусіль видно, що там тільки можна сподіватися успіху, де народові вистачає культури. Не маючи ж політичного переконання, політичного розуму, народ нічого не зможе зробити. Це ясно ми побачимо з другої половини української історії козаччини, коли нам доведеться говорити про найсумніші часи на Україні, які сам народ дуже вірно схарактеризував словом «Руїна».

ВОСЬМА ГЛАВА

Загальна картина України в часах Руїни (1657-1687). Гетьман Виговський і Гадяцька умова. Брюховецький. Гетьман Петро Дорошенко. Тетеря. Еміграція на Слобідську Україну. Андрусівський мир. Гетьман Самойлович.

Період в історії козаччини, що наступив після смерті Хмельницького, справді можна назвати Руїною, як і у протязі того часу, так і з огляду на наслідки для краю. Ми не будемо оглядати усіх фактів цього періоду, а зробимо тільки загальну характеристику його.

Руїна залежить дуже помітно від малого розвою народу: у нього було доволі енергії, але не було ідеалів. Скинувши те, що було для нього погане, народ не знає, як *збудувати* собі те, що для нього потрібне, не уміє навіть висловити, чого, власне, бажає. У нього де-не-де просвічують іноді інстинкти, але зовсім бракує ясного ідеалу. Виявилось це зараз після смерті Хмельницького, коли треба було упорядкувати побут краю. Тут відразу з'являються дві групи людей, які висловлюють цілком супротивні бажання, тягнуть у різні сторони.

Тому, що народ жив під польською кормигою, з'являється група людей, котра хоче на своєму *грунті завести польські порядки*, котра хоче утворити своє власне шляхетство і через те бажає стати під протекцією Польщі, щоб у своїх бажаннях опиратись на її державну силу. Друга група, велика *народна маса*, зовсім не хоче цього: вона добре відчуває, що це для неї шкідливе, але не вміє висловити, чого, власне, бажає, що для неї потрібне. З'являється питання, як же їй устроїтись, що робити? Вона не знаходить для себе іншого виходу, як цілком довірити свою справу проводирям своїм, а останні не вміють, так само як і маса, сформулювати її ідеали, ставлять справу на той же самий шлях, що і попередня група, - на утворення привілейованого стану, тільки за допомогою не польського вже уряду, а московського; це і є початок того шляхетства, що стало прозиватись малоросійським *дворянством*. Серед боротьби, що її ведуть ці дві групи, не кажучи вже про поганій вплив її на політику суміжних держав, виявляється одна дуже неприємна риса: ніхто не виявляє того принципу, в ім'я якого він бореться, а кожний веде лиш боротьбу з окремими одиницями. Так звичайно завжди буває в малорозвинених громадах: замість боротьби за принципи, ведеться *боротьба за особисті інтереси*. Як наслідок малого розвою народу, являється те, що все у нього йде як попало, причому егоїстичні потяги мають перевагу над

громадським ділом. Ці гидкі риси яскраво виявляються на *гетьманських виборах*. Ми бачимо цілий ряд таких гетьманів, яких ставила перша група народу, себто прихильників Польщі. Загальна тактика першої групи така, щоб привабити до себе впливових людей, старшину, провести спільними силами вибір гетьмана і, завівши зносини з Польщею, дістати для краю будь-яку автономію. Такими гетьманами були Виговський, Юрій Хмельницький у другій половині свого гетьманування, *Павло Тетеря*, найне-приємніший із них тип, і Ханенко. Всі вони піддаються під протекцію Польщі і, опираючись на неї, дбають про те, щоб завести в життя свої *польське-шляхетські ідеали*.

Люди другої групи ще менш ясні у своїх бажаннях. Вони протестують проти першої групи, вибирають собі нових і звертаються до московського царя, щоб той прийняв їх під свій протекторат. Московський уряд дуже радо приймає їх, посилає їм військову за допомогу, але разом із тим дуже тактично спроквола нищить пункти Переяславської умови і зменшує таким робом автономні права України. Усе це уряд московський робить ніби після зарані строго обдуманого плану. І справді, ми бачимо, що за час одного півстоліття після Переяславської умови одна по другій ідуть умови з гетьманом *Юрієм Хмельницьким (1660-1663)*, *Брюховецьким*, *Многогрішним (1669-1672)*, *Самойловичем*, і всі вони ведуть до скорочення пунктів Переяславських. Московський уряд користує з тієї трудності, яка наставала завжди, коли діло доходило до вибору гетьмана: із пунктів Переяславської умови не знати було напевно, від кого залежить вибір гетьмана, хто має право його вибирати. Через те стати гетьманом було дуже легко, і кандидатів було звичайно дуже багато. В принципі головні права, права суверенітету, належать ніби до всього народу, але в пунктах умови не поставлено, з кого має складатись така народна рада. Через те після смерті Хмельницького вибирають, ми бачимо, гетьманів на *трьох видах ради*: іноді на *раді старшин*, іноді на *раді козацькій військовій*, а іноді на *чорній раді*. Першу раду складав звичайно сам гетьман, і складалася вона зі старшини до сотника. Козацька рада збиралася найбільше під час походів. На третій раді - на чорній - збирався увесь народ. Це, розуміється, була утопія: увесь народ зібрати було неможливо. Ця чорна рада не мала жодної організації: справа рішалася звичайно галасуванням і бійкою.

Така була загальна картина України в часи Руїни.

Коли зупинимося на поодиноких фактах, то побачимо, що більш-менш талановитих людей за цей час було дуже небагато. Найбільш позитивним типом першої групи являється гетьман

Іван *Виговський* (1657-1660). Він, безперечно, мав ясно намічений ідеал, але такий, якого народ не міг прийняти. Виразно це виявляється в *Гадяцькій умові 6 вересня 1658 р.* З великим трудом удалося Виговському провести цю умову, але вона була недовговічна: скоро вістка про неї дійшла до народу, проти Виговського піднялося загальне обурення, і він ледве встиг спастися. Умовини Гадяцької умови такі: Польща робила для України великі уступки на національним полі. У країна - воеводства Київське, Чернігівське і Брацлавське - об'являлась державою, у внутрішніх справах вільною і незалежною, з'єднаною із Польщею під назвою *Великого Князівства Руського*, на правах Великого Князівства Литовського. Всі уряди мали зайняти тільки *місцеві люди* - русини. Великі уступки робить Польща і з просвітнього боку. З почину невеличкої купки людей, *Юрія Немирича* й інших, добилися від Польщі згоди на те, щоб скрізь по Україні вільно було закладати *друкарні, друкувати книжки без усякої цензури*. Крім того, мали заснуватись на Україні два *університети*.

Звернемо тепер увагу на гетьмана другої групи, який був народним кандидатом, але дуже невдатним. Перші десять літ після смерті Богдана Хмельницького народ велику увагу звертає на голос *Запорожжя*. Запорожжя вважалось ідеалом того устрою, який бажав завести у себе народ, і через те воно являється ніби руководником народу, дає тон народному життю. Розуміється, Запорожжя впливало виключно своєю моральною, а не фізичною силою. Через те-то при виборі гетьмана народ прислухається до Запорожжя і вибирає на гетьмана того, кого рекомендує Запорожжя. Таким рекомендованим гетьманом і був *Іван Брюховецький (1663-1665)*, на якого покладали великі надії і народ, і Запорожжя, але він не справдив цих надій. Добувши гетьманську булаву волею простого народу і Запорожжя, він іде проти інтересів народу і дбає виключно тільки про особисту кар'єру. Бажаючи заручитись підмогою центральної влади, він їде на поклін у Москву і робить там таку умову, яка пішла йому на користь. Цією умовою він згодився *віддати усі українські городи царським воеводам і зробити народний перепис*: цим він віддав усю фінансову сторону своєї влади у руки центрального уряду. Але Брюховецькому не поталанило завести цих нових порядків: і старшина, і простий народ, довідавшись про цю умову, з'єднавшись на якийсь час, скинули Брюховецького і вбили його. Разом із Брюховецьким упав і престиж запорожців: кандидати Запорожжя перестали вже мати таке значення, як раніше.

Звернімо увагу ще на одного гетьмана, котрий з цілого їх ряду безперечно був найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і *справжнім патріотом*, що дбав про долю свого народу. Таким гетьманом був *Петро Дорошенко (1665-1675)*. Він бачив, що уряди московський і польський, користуючись тим, що попередники його опирались на них, зменшували автономні права України. Розумів він і те, що при тогочасному становищі України їй не можна було обійтися без чужоземної опори. Через те, порішивши не шукати заповоги у московського і польського уряду, він придумав третю комбінацію - опертися на *турецький уряд*. Це не було фантастичним проектом. Перед його очима стояли два румунські господарства, які під турецькою владою добулися повного порядку в своїх землях. Можна було сподіватись, що й Україна доб'ється таких обставин. Але тут виникла для нього велика трудність. Чим нижче стоїть цивілізація в народі, тим більше панує над ним сила звички. Майже безустанно на протягу двохсот років козаки вели боротьбу з мусульманським миром, а тут треба було шукати у нього заповоги, опиратись на нього. Люди більш патріотичні і розумні зрозуміли його і пішли за ним. Так, київський митрополит *Йосиф Нелюбович-Тукальський* цілком поділяв плани Дорошенка і піддержував його. З маленькими силами здолав Дорошенко продержатись років із десять, але не мав спромоги довести діла до кінця, бо коли не хоче чого народна маса, то нічого не можна вдіяти.

Звернемо тепер увагу на гетьманів негативного типу. Такою фігурою є Павло *Тетеря (1663- 1665)*, гетьман Правобережної України. Це тип інтригана, який не гірш Брюховецького женеться за *особистими інтересами*, але йде до цього іншим шляхом. Він має діло із польською шляхтою, яка неспроможна-таки до такого відпору, як московський уряд. При осяганні своєї мети він йде на міри, за які завжди хапаються люди честолюбніі але не сильні: це непомірна його жорстокість. Він боїться усіх більш-менш видатних людей, чи задля їхнього славного минулого, чи задля їхньої протекції, і ставить своїм завданням знищити їх. Польський уряд підтримує його у цьому і допомагає йому. І ми бачимо, що всіх видатних людей за доносами Тетері або покарано на горло, або засуджено в тюрму. Так, *Івана Виговського*, котрий у ті часи був київським воеводою, і подільського полковника Богуна обвинуватив Тетеря у зносінах із Брюховецьким, і польський уряд покарав їх на горло 1664 р. Раніш згаданого митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, Гедеона (Юрка) Хмельницького, полковника Грицька Гуляницького заслано в Марієнбурзьку

фортецю, де вони висиділи по два роки. Але такі заходи не принесли Тетері ніякої користі; навпаки, вони викликали тільки обурення народу проти нього, і це примусило його тікати в Польщу.

Серед цієї внутрішньої боротьби кожна партія мусить звертатись до допомоги сусідніх держав, не покладаючись на свої сили. Через те кожна сусідня держава вважає край своїм, веде за нього боротьбу і, чим далі, тим сторони становляться більш жорстокими. Наслідком цього настає *правдиве руйнування* краю, кожний стан суспільності тратить свої криваві добутки, а з ними разом свої надії, пропадає віра в добро, а з тим і енергія до опору, до обстоювання за своє. Уся південна сторона України без гіперболи обертається у *справжню пустелю*. Нарешті єдиним виходом із такого скрутного становища являється для народу *еміграція*. Внутрішня боротьба і війна з турками, поляками і москалями знищили на Правобережжі мало не половину людності, решта ж, не бачачи кінця своєму лихові, вибирається із правобережних земель у південну частину Полтавщини, у теперішній Кобеляцький і Костянтинівський повіти. Нарешті і тут не стає місця. Тоді починають переселятись у Слобідську Україну, на яку складалася сучасна Харківська губернія і південна половина Воронежської і Курської губерній. Ця еміграція зустрілася тут із другою еміграційною хвилею, що вийшла ще до часів Хмельницького. Друга хвиля була більш численна, і незабаром обидві хвилі злилися.

Кінчається ця Руїна дуже оригінальним і дипломатичним фактом. Усі три держави, що вели поміж собою боротьбу на Україні, втомилися. Російський уряд, заволодівши цілком лівобережною частиною України, відрікається від решти, думаючи, що так йому краще буде. Інші держави, дуже втомлені боротьбою, на цьому теж заспокоюються. Як наслідок замирення меж державами, лишилися дві умови. Перша умова року 1667-го, це так званий Андрусівський мир, після якого Україна розділилася Дніпром на дві частини, на Правобережну і Лівобережну. Перша дісталася Польщі, друга Москві. Маленький виїмок із цього робить місто Київ із невеличкою територією: він переходив на два роки до Москви, хоч і лежав на правому березі Дніпра. Але він уже ніколи не вернувся до Польщі. Другу умову зроблено у вісімдесятих роках, - Московський *трактат року 1680-го і Бахчисарайський року 1686-го*, - де всі держави згодилися на ось що: великий шмат України - південно-східна частина Київщини від Трипілья до Звенигородки і сучасної Херсонщини - лишається *пустелею*. Номінальне право лишалося за Польщею, фактично ж ніхто не мав права там селитись. Боротьба тяглася

мало не півстоліття. Оце характерні риси того періоду історії України, що зветься *Руїною*.

Поворот в історії України складає гетьманування Івана Мазепи. Мазепа наслідував булаву від гетьмана *Івана Самойловича (1672-1687)*, котрий виявляв собою тип *лівобережної військової старшини того часу*. Старшина добре розуміє, що, йдучи в лад із московським урядом, вона може виробити із себе такий стан, що буде діставати від уряду чини, маєтності, себто вона зробиться привілейованим станом. Найкращим типом такої старшини і є гетьман Самойлович. Він робить усе, чого вимагає від нього московський уряд, але за це щоразу він випрошує собі нові маєтки. Дивлячись на напрямок гетьмана, і вся старшина до сотників пішла тим же шляхом: стала випрошувати собі в уряді маєтків або сама забирала такі маєтки у слабших, а вже потім випрошувала в уряді затвердження таких незаконних захватів. Починається просто та боротьба за левадки, нивки, гайки, що становить ґрунт до збагачення лівобережної старшини. Кожний збирає по змозі кругленький маєток, обдираючи потрохи то поодиноких козаків, то цілі сільські громади. Такий був несимпатичний початок *лівобережного дворянства*. Ціле століття тягнеться шарпання старшиною земельної власності. Це знов-таки викликало для України нову біду: не проходило й одного дня, щоб з України не йшли до Москви доноси, викликані заздрістю. Коли тільки кому-небудь із старшини здавалося, що іншому більш щастило, зараз же у нього виникало бажання як-небудь спекатись щасливого суперника. Певний засіб до цього був донос. Нема ні одного гетьмана, на якого б не зроблено десятків доносів. Хоч як був зручний і добрий до своєї старшини гетьман Самойлович, але і він зробився жертвою доносу. Наслідком цього доносу Самойловича скинуто з гетьманування, арештовано і відправлено на Сибір, а гетьманом наставлено *Мазепу*, який глибоко замочив рукава у цім доносі. Це було в ті часи, коли московськими царями були *Петро і Іван*, а за їх малолітством правила сестра *Софія*. Саме в той час Москва вела війну з Кримом. Під проводом любимця Софії, князя Голицина, зробило московське військо два невдатних походи на Крим. Голицин, знаючи, що на нього буде в Москві обурення за ці невдачі, рішився відвернути вину від себе, а звернути її на Самойловича. Він переговорився з козацькою старшиною, а та подала донос, неначебто Самойлович потайно змовлявся з татарами. Самойловича зараз же заарештовано, і тут же старшина вибрала на його місце *Івана Мазепу*, який був чоловік, безумовно, дуже освічений, мав ясний політичний ідеал, був великий патріот,

але, як побачимо далі, всі його заходи пішли марно.

ДЕВ'ЯТА ГЛАВА

Гетьманування Івана Мазепи. Його політика. Дбайливість про освіту. Народні реакції за Мазепи: Палій, Петрик. Полтавська кампанія. Утиски уряду по Полтавським бою. Гетьман Скоропадський. Павло Полуботок. Малоросійська колегія. Гетьман Данило Апостол. Малоросійське правління. Гетьман Кирило Розумовський. Упадок автономії України (1764).

Ми дійшли до кінця XVII століття, коли Україна опинилася в такому стані: правий берег повернено в пустелю, і такий ненормальний стан скріпили держави двома умовами; лівий же берег, котрий пробував під владою більш сильної держави, був густо заселений, і людності сюди все прибувало, бо з Правобережної України переходили сюди цілі села. Ми говорили вже, що лівобережна старшина, цілком забувши і про автономні інтереси рідного краю, і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси. То були часи найбільшої деморалізації серед старшини, коли вона виробляла із себе привілейований дворянський стан: кожний загарбував землю, де і скільки можна було, і грабував народ усякими правдами і неправдами. Цей дворянський стан, може б, і не склався так скоро, якби не з'явився чоловік, що з *переконання*, а не з власного інтересу вдержав і зміцнив той напямом своїм авторитетом і привабив до себе всю старшину.

Таким проводирем був гетьман *Іван Мазепа*, чоловік найбільш освічений серед українських діячів. Він сам багато бачив у своєму житті і, таким робом, мав спроможність заручитися здобутками цивілізації, а крім того, він видається ще і *природним талантом*. Це єдиний з-поміж діячів XVII ст. *справжній політик*. [3] Правда, він часто помилявся у своїх рахунках, але все ж він був одним із видатніших політиків свого часу. Коли придивитися до його діяльності, то можна переконатися, що він був *дуже щирим і гарячим патріотом*, бо завжди дбав про повну автономію свого краю. Але, прямуючи до неї, він помилився у виборі шляху: він цілком не *вважав на демократичні ідеали* народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався *привабити* до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь, у Польщі, яка йому була найбільш знайома, в Угорщині, у Волощині і т. д., він бачив *монарха* й

аристократію, що підпирає того монарха, а останній надає їй усякі привілеї, аби утримати її при собі. Отже, і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає осягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років, і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб витворити численну заможну аристократію.

Коли переглянемо всі його універсали, побачимо, як сильно піклувався він про це. Він дуже щедро роздавав землі старшині, всі головніші посади доставляв своїм улюбленим родам. Тому що старшинування не переходило у спадщину і нащадки старшини *ставали* простим суспільством, Мазепа задумав витворити новий стан, якому надав прізвище «бунчукових *товаришів*». Цим бунчуковим товаришам він надає маєтки, їх стан робить спадковим і привілейованим, хоч і лишає їх без усякого уряду. До цього стану він записує всіх синів старшини, тих, що були раніш старшиною, а також чужоземців, що могли доказати свої шляхетські права. На обов'язку цього стану лежать тільки почесні функції: брати участь у гетьманській свиті, у посольствах і виконувати окремі доручення гетьмана. Окрім бунчукових товаришів, з'являються ще значні товариші, *військові товариші*, які грають таку саму роль при генеральній старшині і полковниках, що бунчукові при гетьмані; всі вони держаться не на уряді, а на землі.

Підготовляючи таким робом дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було *культурне, цивілізоване*. Під його впливом старшина посилає своїх синів до *закордонних шкіл* на науку; сам же він протегує та засновує школи на Україні. Добре відомо всім, скільки він дорожив Київською Академією, придаючи велику вагу й значення розвиткові крайової культури: він наділяв її маєтностями, підняв її до значення університету. Чернігівську колегію переробив на вищу школу - немовби ліцей. Сам він листувався з багатьма ученими, всюди по Україні заводив друкарні. Хоч ця цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але ж заведене ним дворянство не відповідало його заходам. Мазепа знав це і свої надії покладав на нове покоління. Для цього ж таки він закликав до себе чужоземних дворян; ми бачимо при ньому цілий полк із польської шляхти.

Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразив себе на народну реакцію. Звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім *не вважав на народні бажання*, які цілком розминалися із заходами гетьмана. Народні маси декілька разів

давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку.

Перша така народна реакція трапилася зараз же після вибору Мазепи гетьманом. Коли на раді під Коломаком (20 липня 1687 р.) скинули Самойловича з гетьманства, селяни, довідавшись про арешт Самойловича, незадоволені з його поборів, повстали в деяких містах проти старшини, пограбували її домівки й добра і вбили навіть переяславського полковника; решта ж старшини спаслася тим тільки, що саме в той час перебувала в таборі князя Голицина. Це була міська демократична революція. Мазепа розправився з нею дуже круто та жорстоко.

Вдруге він наскочив на таку реакцію з приводу колонізації Правобережної України, яка мала лишитися цілком безлюдною. Польський уряд обставав при тім після пунктів Андрусівської умови, але ж він не мав змоги стерегти краю, куди поволі починали вертатися люди, що подалися було на Лівобережну Україну, в Полтавщину та Чернігівщину, а тепер знову тікали за Дніпро, ховаючись від кріпацтва. У таких тіканні найчастіше і виявляється народна реакція. За посполитими стали виходити на правий берег і козаки. Таким робом на правім боці Дніпра незабаром зорганізувалися цілі полки. Перейшло туди навіть кілька чоловік із старшини, які щиро трималися давнього демократичного напрямку і не могли зжитися з новим режимом. Найголовнішими з таких були: *Семен Палій*, полковник білоцерківський, *Самусь*, *Абазин*, *Іскра* та інші. Я не буду розказувати в подробицях, але зауважу тільки, що це була колонізація *цілком демократична*. Ця так звана Паліївщина мала на меті збагачувати не себе, а народ. Ці полковники дбали про залюднення краю на підставі давніх козацьких прав без жодного шляхетства та кріпацтва, і через те люди охоче йшли до них із лівого берега. Мазепа радий був би знищити цю колонізацію, та московський уряд, бажаючи захвати добрі відносини із Польщею, не дозволив Мазепі встрявати до тієї справи. Нарешті йому трапилася пригода помститися на цій демократичній козаччині: під час великої Північної війни Мазепа викликав Палія на раду в *Бердичеві (1704)* та замість ради заарештував його.

Дуже чудно наскочив Мазепа на таку реакцію *утрете*. Протест цей з'явився *серед молоді старшини*. Це був рух *крайнього демократизму*, але дуже слабкий. На чолі цього руху стояв *Петрик*, наскільки можна дізнатися, непризнаний син гетьмана. Він був військовим канцеляристом. Цей ранг дуже важний: коли перевести на сучасні ранги, то у нас відповідає він членові ради міністрів. Цей Петрик кинув Мазепу і об'явив

народові, що треба стати проти старшини і панів, а вкупі з тим і проти московського уряду, що підтримував їх. Для цього він зробив спілку із кримським ханом. До Петрика пристали Орельські сотні, остання колонізація на лівому березі з Брацлавщини, що зайняла землі між Ворсклою і Ореллю. Але Петрик програв справу. Мазепа вийшов із військом, у битві під *Переволочною* Петрика вбито, а орельських сотників заарештовано і вислано до Батурина. Там військова рада засудила їх на смерть.

Все лихо Мазепи залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може, не розумів їх, а мріяв тільки про установа на Україні аристократичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підпер його.

Розв'язка цієї справи всім відома. Мазепа думав, що для здійснення його мети найкращим моментом була шведська кампанія. Він дочекався тієї хвилини, коли Карл XII пішов на Польщу, заманив його на Україну, в певній надії на те, що Україна зробиться *самостійною державою, коли перемога відстанеться шведам*. Як відомо, справа скінчилася дуже нещасливо, та й не могло бути інакше. Мазепу постигла кара за те, що не зважав на народні бажання. Мазепа перейшов до Карла зі всією старшиною; тільки два полковники не пішли за ним. Прості ж козаки і народ не послухалися старшини і підтримали Петра через те тільки, що гетьман із навісною старшиною передалися Карлові. Перша-таки баталія під *Полтавою (1709)* положила край замірам Мазепи. Мазепа і вся козацька старшина мусили тікати з Карлом до *Бендер*. Зрада старшини дуже образила властолюбного царя Петра I, котрий теж більше звертав уваги не на народну масу, а на привілейований стан. Загальними карами над краєм він постановив позискати своє право. Починається дуже лютий для України період царської помсти. Скорочується крайова автономія: і гетьмана, і полковників тепер уже призначає царський уряд, причому половина полковників - із великоросів. Крім того, починається безмірна роздача земель фаворитам та царським підручним. Оскільки щедро була та роздача, досить згадати, що одному тільки Меншикову подаровано у спадкове володіння Гадяч, Батурин і Почеп з їх округами, майже три сучасні повіти. Такі ж земельні багатства отримали також Шереметєви, Шафірови, Протасєви й інші росіяни.

Народна маса почула царську помсту в так званих лінійних і каналських роботах і. Лінійну роботу провадив Петро для того, щоб захистити свої границі від татарських нападів. Він задумав утворити тут фортифікаційну лінію цілою системою земляних

валів. Для козаків була це досить прикра і тяжка повинність, але там принаймні козаки працювали в степу, у привичних обставинах і ще до того літом. Далеко гірша для них була друга повинність, каналська робота. Від 20 000 до 30 000 козаків щороку викликав Петро на службу на північ, до Ладозького озера, де в той час він проводив великі канали. Всі ці канали мусили робити козаки. На цій важкій роботі, до того ж у непривичному суворому північному підсонні, більшість козаків гинула від нужди, голоду й холоду, і додому поверталось часом не більш як 40 %. Тим-то й не диво, що й досі зосталася у народній пам'яті ця каналська робота.

Після Мазепи гетьманом наставлено чоловіка доброго, тихого, але зовсім нездатного, зате покірливого урядові, *Івана Скоропадського (1708-1722)*, одного з тих полковників, що задля браку рішучості й переконань не пішли за Мазепою. Скоропадському жалко було своїх земляків, він не раз слізно умоляв уряд змилюватися над народом, але на його благання ніхто не звертав уваги: всі знали, що він чоловік слабкої волі, який ніколи не зважиться на одвертий протест.

Після смерті Скоропадського знайшлася купка старшини більш енергійної, яка обурювалася на утиски уряду і стояла за автономні права України. Але в неї була своя слабка сторона: всі вони були люди багаті, самі вони і предки їх усякими правдами і неправдами нагарбали собі козацьких земель, і через те вони не мали популярності серед простого народу. Ця група із наказним гетьманом *Павлом Полуботком* на чолі звернулася до уряду із різким протестом за порушення пактів. Московський уряд відповів їм дуже політичне: він сам поставив їм питання, по якому праву старшина володіє землями козаків. Цим уряд привабив до себе весь простий народ, котрий сподівався, що уряд визволить його від влади панів. Коли протести цієї групи старшини зробилися різкими, її арештовано, оскаржено в Петербурзі за зраду і розвезено по різних фортецях та тюрмах.

Після Полуботка нового гетьмана і не вибирали, а уряд над Україною доручено Малоросійській *колегії (1722-1727)*, в котру входило 6 козацьких старшин і московських штаб-офіцерів. На чолі цієї колегії поставлено *Вельямі-нова-Протасева* і. Таким робом, голосів у українців і великоросів було нібито рівне число, але рівність та була тільки фіктивна, бо українська старшина не мала жодної сили ані авторитету, а за росіянами було військо. Крім того, колегія управляла так, як веліли їй потайні інструкції центральної влади, між тим українська старшина цих інструкцій не знає, вони відомі великоросам тільки.

Малоросійська колегія проіснувала декілька тільки літ, до року 1727-го. При *Петрі II* її скасовано. Петро II, чоловік молодий, стояв за стародавніми звичаями. Всі його інстинкти простували до того, щоб культуру Московської держави повести національним шляхом. Через те зараз після того, як він став царем, ми бачимо крутий поворот до давніх порядків. Щодо України, так там скасували вищезгадану колегію, ослобонили тих товаришів Полуботка, що ще лишилися в живих, і дозволили *вибрати нового гетьмана*.

Гетьманом вибрали миргородського полковника Данила Апостола (1727-1734). Українському урядові даровано частку незалежності, яка була перед Полтавською битвою (фінансові справи, полкова адміністрація), але цей порядок тривав недовго. На лихо, Данило Апостол незабаром помер, і для України настає знов поворот до порядків Петра I.

За часи царювання *Анни Іванівни* Росія підпадає під владу німців-фаворитів: те, що виробляв Бірон у Петербурзі, на Україні коїв київський генерал-губернатор фон Вайсбах. Коло нього збирається багато німецьких генералів, котрі розбирають найкращі землі, захоплюють у свої руки фінанси краю, втручаються до адміністрації. Про вибір гетьмана тепер уже і не згадають, а хоч і встановлено так зване «Малоросійське правління», та воно нічого не могло проти цих німців удіяти.

В останній раз вернулася автономія після старого шаблону, себто з гетьманом на чолі, за часів царювання Єлизавети *Петрівни*, і то з двох причин: передусім, при ній настала реакція проти німецького шаблону, а по-друге, вона була людина дуже добра, щиро бажала ущасливити всіх своїх підданців. Для України настали щасливі часи. Найближчим чоловіком до цариці був українець Олексій Розумовський, чоловік вельми, прихильний до свого народу. Він усіма силами дбав про те, щоб допомогти Україні і поліпшити її становище. Під його впливом знову дозволено вибрати гетьмана.

Вибір зроблено дуже політичне: вибрали меншого брата Олексія Григоровича, Кирила Розумовського, чоловіка дуже освіченого, котрий виховувався за кордоном. Гетьманування його (1750-1764) являється добою відпочинку для України. Він хотів повернути поволі всі старі автономні права. Між іншим, він дуже бажав підняти і освіту на Україні: після нього лишився проект заснування університету в Новгороді-Сіверському. Певно, він і виконав би цей проект, коли б обставини не змінилися. Коли зацарювала Катерина II, Розумовський, побачивши відміну в російській політиці, сам зложив уряд. З ним разом закінчила своє існування автономія України: нового гетьмана вже не

вибирали, а уряд над краєм доручено російському генерал-губернаторові Румянцеву.

ДЕСЯТА ГЛАВА

Гетьман. Ради і вибори гетьмана. Атрибути гетьманської влади. Доходи гетьмана.

Генеральна старшина: обозний, писар, судді, осавули, хорунжий: бунчужний, підскарбій. Полки. Полковник і полкова старшина. Сотні і сотенна старшина. Суспільні стани на Україні. Козаки, посполиті, підсусідки, міщани. Магдебурзькі міста. Шляхтичі.

Заки перейдемо до викладу дальшої історії Правобережжя, розкажемо про *внутрішній уклад на Лівобережній Україні*.

Коли поглянемо на цей внутрішній уклад, ми побачимо, що на ньому найбільш відбивається брак культури. У культурній державі закон ясно- визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було це обмірковано докладно. Верховна влада належала до козацького *війська*, заступником його був гетьман, але зовсім не було жодної установи, звідки гетьман бере свою владу. Звичайно гетьмана вибирали на все його *життя*. Була навіть спроба встановити гетьманську династію, власне, по смерті Богдана, коли вибрали гетьманом Юрія Хмельницького через те тільки, що він був син Богдана. Але далі династична ідея не пішла, і гетьманське достоїнство до кінця лишається виборним і доживотним. Раз верховна влада була виборна, то треба було знати, хто і коли вибирає її.

Другий ніби орган верховної влади на Україні була рада, - відгук старого вічевого ладу. Вона відповідає у сучасних державах сеймові. Тільки на неї представників не вибирали, а збиралася нібито вся громада. Таким робом, вона становила те, що ми тепер назвали б *frage universelle* (загальне право голосування). Періодичних зборів ради не було: вона збирається *тоді, як треба*; іноді по волі гетьмана, іноді проти його волі. З кого мусила складатись та рада, на якій рішались найважливіші справи, ми не знаємо. Бували *три роди* ради. Перша була рада *старшини*: на неї збирається вся старшина, генеральна і полкова, починаючи із сотників. Ця рада вибирає гетьмана, потім оголошує свій вибір козакам, які мусять цей вибір прийняти. Такою радою старшин вибирають *Виговського, Многогрішного*.

В інші рази вибирає на гетьмана козацька рада: тут збираються всі із козацького стану. Про таку раду іноді оповіщають усіх козаків, іноді ж, коли рада збиралася під час походу, само собою розуміється, усіх сповістити і зібрати не можна було. Так вибирають *Самойловича, Мазену*. Гетьман,

вибраний таким робом, тоді тільки міг устояти, коли мав серед суспільства підготований до цього ґрунт.

Нарешті, є і третя рада, так звана *чорна рада*, на яку приходять у доволі великім числі люди із усякого стану: і козаки, і міщани, і посполиті, коли заздальгідь, розуміється, про неї скрізь оповіщено. Це не могло бути вічевим громадським збором, бо весь народ - кількамільйонна маса - не міг зійтись; приходив той, кому можна було, або хто ближче жив. Таким способом вибрано Брюховецького.

З цього бачимо, що головна державна функція *невідомо до кого належала*. Жодна з-поміж трьох указаних рад не мала установленого реченця до збору ані обмежених прав: збиралася та або інша рада задля потреби та на змову, і кожна з них мала однакову силу. після звичаєвого права. Вибравши гетьмана, рада звертається по затвердження до корони, додаючи, що гетьмана вибрано *«по старині»*, після давнього звичаю. Із цього видно, що головна державна функція не була ясно вказана, і через те про неї можна було всяко думати, всяко її товкмачити.

До половини XVII ст. гетьмана затверджував польський уряд, і його вважали нелегальним, коли не отримав такого затвердження. Затвердження супроводилося такою церемонією: король виряджав до гетьмана посольство, котре доручало йому *клейноди* гетьманської влади: *бунчук, булаву, хоругов і литаври*. Хмельницького вибрано гетьманом без цієї формальності, а просто по волі народу; ніхто його не затверджував аж до Зборівської умови, хоч усі держави і признавали його повновладним гетьманом.

Після Хмельницького гетьмана затверджував російський уряд, котрий, на зразок польського уряду, посилав до гетьмана посольство; воно доручало гетьманові булаву, хоругов, бунчук і литаври.

З другої половини XVII ст. всякий, хто хотів зробитися гетьманом, дбав про те, щоб стати в добрі відносини з воєводами, що сиділи по українських містах і на межах України з Росією, бо від рапорту цих воєвод залежало завжди затвердження або скасування гетьманських виборів центральним урядом. Уряд дуже часто не затверджував гетьмана, вибраного радою. Так, *Сомко і Золотаренко* не були у згоді з воєводами, і через те їх уряд не затвердив. Той, хто мав стати гетьманом, їздив у Москву, умовлявся там, а після того вже призначали формальну раду. Таким способом вибрано *Данила Апостола і Кирила Розумовського*.

Атрибути гетьманської влади складали всі головні суспільні функції: він був *зверхником над військом, був суддею,*

адміністратором.

Сама назва «гетьман війська Запорозького» показувала, що до нього належала передусім головна влада над військом. Навіть польські і московські війська на Україні мусили ставитися під оруду гетьмана. Іноді було навіть чудно: деякі гетьмани були дуже *добрими адміністраторами*, але не мали ніякого хисту до військової справи. Із таких гетьманів можна вказати на Дорошенка. Це був *політик, патріот*, але чоловік зовсім не здатний до того, щоб доводити військами. Через те він завжди мав при собі якогось помічника, що кермував ним у кампанії. То був уманський полковник *Білогруд*, а після нього брат гетьмана *Грицько Дорошенко*.

До гетьмана належала також уся *адміністрація* в краю. Визначає він свої адміністративні функції в *універсалах*; їх видавали із гетьманської канцелярії з підписом гетьмана і військовою печаттю, яку хоронив військовий писар. На печатці був виритований козацький герб, себто: на *зеленому тлі козак із мушкетом на плечі*. В універсалах гетьман мав висловлювати накази щодо краю. До атрибутів адміністративної гетьманської влади належала ще одна важна функція: право *роздавати землі*. Уся земля належала *до всього козацького війська*, а головою його був гетьман, то він і мав право роздавати її, кому хотів, і видавати зі своєї канцелярії земельні універсали, себто грамоти, які стверджували право на володіння землею. Ця адміністративна функція була дуже важним привілеєм гетьманської влади. Пізніш, після Мазепи, цю владу гетьмана зменшено: щоб мати повну силу, земельний універсал мусив мати затвердження від центрального уряду.

Крім воєнної та адміністративної влади, в руках гетьмана була ще й *фінансова* влада: до гетьмана належало право збирати податки. Найбільші податки були не окладні, а торгові, із промислів або з ремесел. Всі вони йшли у військову касу. Фінансова справа велася дуже погано, не через те, що гроші розкрадали, а просто велася вона без жодного порядку. Дуже довго не відрізнялося гетьманських особистих і військових грошей; всі вони *лічилися вкупі*. Перший, хто догадався вказати на такий непорядок, був Мазепа, який обвинуватив у цьому Самойловича перед Голициним. Самойловича скинули, але й Мазепа, ставши гетьманом, вернувся до того ж порядку, який уважався в краю за цілком нормальний. Гетьманські фінанси від військового скарбу стали відрізняти аж при Данилі Апостолі. Тоді настановлено окремого урядника, який звався *генеральним підскарбієм* і, по-сучасному - міністр скарбу. Гетьман і вся козацька старшина не діставали пенсії, а брали платню

натурою. На Україні були маєтності, відписані на булаву. Такими місцями на Правобережній Україні було староство Чигиринське, містечко Обухів зі своєю округою; на Лівобережній Україні Батурин із селами навкруги. Другим таким містом був Гадяч з округою і теж велика Шептаківська волость на півночі Чернігівщини. Доходи з них і творили пенсію гетьманів.

Гетьмана оточував доволі великий ряд урядників - *генеральна старшина*. Перший після гетьмана був генеральний обо-зний, як ми виразилися б, начальник штабу, тільки з трохи ширшими атрибутами влади, бо ж, окрім кермування штабом, до нього належала в походах поліційна влада і головне старшинування над арматою. Під час походу його обов'язком було розквартирувати військо, ставити обоз і укріпляти його. Тогочасна тактика вимагала, щоб обоз був окопаний валами та ровом. Урядження цих валів і було функцією обозного; ео ірсо уся армата знаходилася під його знарядом. Стан гарматної науки на Україні стояв на високому ступені розвитку; так, у Глухові і Батурині були людвісарні, де виливали гармати. Перший попіклувався про це Мазепа. Гармати того часу виливалися із написами імені гетьмана, за якого їх вилито, і міста. Генеральний обозний, як також і інші козацькі урядники, замість пенсії мали те, що зветься ранговою *маєтністю*. Так звалося село або кілька сіл, які відписувано «на кормленіє» урядникові тієї чи іншої функції. На особу генерального обозного відписували таку рангову маєтність на 400 дворів.

Другим по порядку і найвпливовішим членом ради старшини був *генеральний писар*, сучасний канцлер. Він був головним начальником генеральної канцелярії, котра складалася із старшин та молодших канцеляристів. До канцелярії поступали люди з освітою, що звичайно кінчили Київську Академію. Становище канцеляриста давало доступ до найвищих функцій у краю: звідти ставали генеральною старшиною, багато йшло в полковники. Таким робом, становище канцеляриста для кар'єри було дуже корисне. Ознаками власті писаря були печатко і *каламар*. Коли траплялося, що писар складав свій уряд, то мусив віддати ознаки. Через руки писаря проходили всі найважливіші *державні акти*: гетьманські універсали, зносини із центральним урядом і з чужоземними державами, як довго гетьман мав право зноситися з ними.

За писарем ідуть далі старшини, котрих найчастіше було по два разом, мабуть, через те, що у них було дуже багато праці, і один чоловік не міг її зробити.

Вищий догляд над судівництвом у цілому краю належав до двох генеральних суддів. Вони по черзі брали участь як

предсідателі в розборі справ у генеральному суді, у найвищій судовій інстанції в краю, проти якої не могло бути апеляції. Генеральний суд був апеляційною інстанцією від сотенних і полкових судів. Були й такі справи, що просто входили до цієї вищої інстанції: це найбільш важні справи з магістратів, земельні справи і т. ін. І писар, і генеральні старшини мали свої рангові маєтності: писар 400 дворів, судді по 300.

Далі у склад генеральної старшини входили генеральні осавули. Функції їх не досить ясні, це мовби старші урядники особних доручень. Осавул був ніби головним урядником, якому гетьман давав свої доручення. Осавул мав рангову маєтність на 200 дворів. Часами їх було по двоє, а часами і по одному.

Ще були два урядники, які мали право засідати в генеральній раді; це генеральний хорунжий і генеральний бунчужний. Вони мали чисто церемоніальні функції: перший, охоронець військової хоругви, носив хоругов на парадах і в походах; а другий носив бунчук, теж клейнод гетьманської влади. Ясної адміністративної або якої іншої функції вони не мали. Бунчук - клейнод, позичений у турків. Це був довгий кий, до якого прив'язувалося декілька кінських хвостів. Обидва ці уряди існували так само при особі полковника та сотника; тільки бунчуки були тут менші. Коли Мазепа задумав побільшити стан крайової шляхти, він утворив окремий стан бунчукових *товаришів*, котрі складали почесну сторожу гетьмана, але жодних інших функцій не мали. Це, як ми говорили вже, було повабом Мазепи - завести на Україні свою шляхту. І хорунжий, і всі бунчукові мали по 200 дворів кожний.

Під кінець, при Данилі Апостолі, прийшов іще *генеральний підскарбій*; про нього ми казали вже раніш.

Усі ці урядники з гетьманом на чолі і становили центральний уряд - *генеральну старшину*.

Територія України поділялася на провінції - полки. Число полків не завжди було однакове. За польського уряду їх було звичайно шість; часами тільки утворювався сьомий або й восьмий, але польському урядові таке збільшення полків не було бажане, і їх при першій нагоді касовано. Після Хмельницького полків стало далеко більш: в часах повстання було їх від 20-ти до 30-ти, але деякі з них знову зникали, потім склалися по інших місцях і т. д. Нарешті, після Зборівської умови, встановлено н орму 20 полків, по 10 на кожному боці Дніпра.

На правому боці були такі полки: *Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Кальницький* (іноді він зветься *Вінницьким*), *Подільський* (або

Могилівський, бо столиця була в Могилеві), Брацлавський і Паволоцький. Я не лічу тих полків, що з'являлися на якийсь час і знову зникали, от як Овруцький.

В Лівобережній Україні, як передніше сказано, було теж 10 полків, а власне: Переяславський, Ніжинський, Київський, Чернігівський, Прилуцький, Миргородський², Гадяцький, Лубенський, Полтавський і Стародубський. Останній виробився не зразу. При Хмельницькому було два Биховських полки, але вони відійшли до Польщі. Замість них за Брюховецького і установлено Стародубський полк.

Не можна дивитись на полк тільки як на військову одиницю: це перш за все була *одиниця адміністративна*, от як у Росії губернія. З кожного полку набирався для війни певний військовий контингент.

На чолі полку стояв полковник, і як довкола гетьмана стояла генеральна старшина, так само довкола полковника полкова старшина, трохи, правда, менша числом, але так само уладжена. Ця полкова старшина складалася з полкового обозного, *писаря*, *судді*, *осавула*, *хорунжого*. І полковник, і полкова старшина брали пенсію в натурі: кожний мав установлену рангову маєтність. Ми не можемо установити, чи полковник, головний урядник полку, був виборний, чи призначав його гетьман. Часом їх вибирають на раді, а часом призначає сам гетьман, покликаючись на те, що так заведено здавна. Здається, робилося так, як дозволяли обставини. Після Мазепи установлено інші порядки: полковників призначав уже сам центральний уряд із тих кандидатів, яких вказував гетьман. Клейноди полковницької влади схожі із гетьманськими: хоругов, бунчук і, замість булави, пірнач. Це та ж сама булава, тільки не кругла, а з металічних листків. Пірнач носив полковник завжди із собою на війні і при офіційних виходах. Крім того, у кожного полковника були ще невеликі пірначі залізні, мідні; останні він давав замість паспорта тим людям, котрим доручав яку-небудь справу.

Кожний полк у себе поділявся на менші адміністративні одиниці - на сотні. Це знов-таки зовсім не військова одиниця. Деякі сотні виставляли по декілька тисяч козаків. В полках було різне число сотень: деякі полки мають 10-12 сотень, деякі більш; були навіть полки на 20, 22, а то і на 24 сотні. В сотні був свій уряд - часом виборний, часом призначений. Старшим над сотнею був сотник, який мав владу адміністративну і військову. Сотенна старшина була уладжена по тій самій схемі, як генеральна і полкова. Окрім сотника були сотенний *писар*, сотенний *осавул*, *хорунжий* і окремий урядник після сотника, міський отаман начальник поліції сотенного міста. Останній був

представником міщанського стану. Поодинокими селами сотні управляли осібні урядники, курінні отамани.

Таким робом, як бачимо, вся цивільна організація краю виникала із військової організації. Для війни край був зорганізований добре, але для горожанського побуту така організація була тим гірша, що закон не усталив і не обмежував функцій урядників. Через те багато урядників надуживало своєї влади, бо їй невідомо було, де мала кінчитися воля урядника і де мало виступити право горожанина.

Усе населення поділялося на окремі стани. Головним станом був козацький стан. Число козаків не було визначене і завжди мінялося. Польський уряд признавав їм спочатку тільки 6000 чоловік. При Хмельницькому це число змінилося: після Зборівської умови козацький реєстр постановили на 40 000 чоловік, а по Білоцерківській на 20 000 козацьких сімей. Але цього числа не вистачало. Щоб побільшити його, Хмельницький придумав хитрість. Мотивуючи тим, що одній сім'ї трудно виставити козака до війська, він до кожної козацької сім'ї приписав гри сім'ї підпомічників. Таким робом, число козацьких сімей доходило до 12 тисяч. Як кажуть, в деяких полках приписувано по чотири, а то й по п'ять родин підпомічників. Та мимо всіх цих заходів Хмельницького дуже багато людей лишилося поза числом, не в реєстрі. Після Переяславської умови поставлено широкі станові межі: козацький реєстр установлено на 60 000 чоловік, але московському урядові не залежало на тім так дуже, і до реєстру могли записати більш як 60 000 чоловік. Він знав тільки одно, що мусить на його поклик вийти цих 60 000, і він не повинен давати більшої платні, ніж на це число.

Для решти людей, так званих *посполитих*, які не попали в реєстр, Хмельницький добився від московського уряду признання їх *особистої свободи*.

Щодо землі, так тут уже як де трапилося. Спочатку, коли козаки вигнали із краю польську шляхту, земля лишилася вільною і дісталася *під заряд гетьмана*. Гетьман виділяв з неї більші або менші шматки і давав, кому хотів. У XVIII ст. стали давати вже землю з *людьми*, вимагаючи, щоб селяни корилися, «робили послушенство» власникам землі. Термін цей дуже неясний: це не було *закріпачення*, бо кожний мав право покинути землю. Послушенство виявлялося або в податках натурою, або в кількох днях роботи на тиждень. Спочатку власники земельного маєтку обходилися з посполитими дуже лагідно: податок брали зовсім малий. Далі ж, при Самойловичу, цей податок дійшов до двох днів праці на тиждень. І так повагом через цю панщину встановлялося кріпацтво. З одного

боку, бажання старшини якомога розбагатіти, а з другого - масова колонізація з правого берега на лівий прискорили цей факт.

Коли правий берег обернено на руїну, народ мусив десь подітись. Починається колонізація на лівий берег. Коли колонізація прибрала дуже великих розмірів, і землі вже не вистачало, довелося новим переселенцям селитися на чужій землі, просити собі шматка ґрунту в оренду. Таким робом установився стан підсусідків.

Перейдімо тепер ще до одного стану на Україні, до міщанського. Міщанами звалися мешканці полкових і сотенних міст. Вони вибирали собі репрезентантів - міських отаманів, до котрих належала судова і адміністративна влада.

Тут виключити треба декілька міст, що ними управляли не міські отамани, а магістрат. Це були міста, що ще від польського уряду отримали привілеї управлятись по так званому Магдебурзькому праву. В Лівобережній Україні таких міст було десять, влічуючи між них і Київ: *Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Малин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський*. Ці права широкої самоуправи гетьмани звичайно затверджували. Війти магдебурзьких міст брали завжди участь у виборі гетьмана. Апеляційною інстанцією проти магістратського суду був гетьманський. Російський уряд також затверджував ці права поодиноких міст і пильнував їх. Між іншим, варто звернути увагу на Ніжин. Тут були два окремі магістрати: перший звичайний, а другий дав Хмельницький грекам-колоністам.

Оце і ввесь поділ на стани українського суспільства.

Я не казав нічого про шляхтичів, бо їх було дуже небагато, про них ми давніше уже згадували. Політичного значення шляхетство це не мало жодного, а тільки було на повазі, як дуки. Через те, вступаючи до війська, шляхтичам цим легше було визначитись серед решти козаків і зайняти якийсь уряд: сотників, полковників, генеральної старшини.

ОДИНАДЦЯТА ГЛАВА

Колонізація Правобережжя. Слободи. Гайдамаки. Гайдамацький рух у 1734 р. Надвірна міліція. Гайдамацька справа в 1750 р. Коліївщина: Залізник і Гонта.

Коденські суди. Відгомін Гайдамаччини за чотирилітнього сейму.

Ми говорили про становище Лівобережної України. Поглянемо тепер, що робилося в ті часи на правому боці Дніпра.

Друга половина XVII ст., як відомо вже нам, обернула край цей у руїну. Народ частиною заповнили татари, частиною він перебрався на лівий берег Дніпра. Руїна завершилася тим, що три суміжні держави, Польща, Росія і Туреччина, зробили між собою умови, після котрих згодилися уважати край між Дніпром і Дністром нейтральним, знести там усі оселі і не допускати туди людей. Але ж багатий край із таким добрим ґрунтом не міг лишатися пустою. І не диво, що ще не встигли держави закінчити свої умови, народ почав тягти сюди на селища. Організаторами явилось кілька полковників, які не могли зжитися із російським урядом і щиро стояли за народ. Вони дуже жваво взялися до колонізації Правобережжя. Душею цієї колонізації був фастівський полковник Семен Палій, на півдні Іскра, Самусь, на південнім Поділлі Абазин, що заклав колонії переважно із молдавських вихідців.

Цю колонізацію хутко зломили політичні взаємини суміжних держав. Саме в той час почалася велика шведсько-російська війна. Війна ця відгукнулася на правобережній колонізації. Я не буду стежити за ходом війни. Вкажу тільки, що року 1711-го Петро I, оточений турками на *Пруті*, мусив миритись на всій волі турецькій. Складено умову не на користь Польщі. В царським указі, оголошенім на Україні, приказано вивести всі колонії з правого берега і перевести на лівий. Тепер під проводом російського уряду почалася нова, зовсім формальна руїна краю. Переселенці беруть із собою все, що тільки можна було із собою забрати: навіть хати і церкви порозбирали та на підводах перевозили із собою, а села і міста пустили з вогнем. Таким чином, за якого півроку край знову обернувся у пустку. Це, що звалося раніш Брацлавським та Київським воєводствами, лишилося тепер зовсім без населення. Польща оголосила у цій пустелі маніфест, що приймає край, але ж його не було кому слухати.

Тут знову Польща завела старі порядки щодо кермування краєм: почалася знову роздача земель шляхтичам. Останні

отримували землю, але користі з неї жодної не мали, бо не було робочих рук. Тоді почалася нова, шляхетська колонізація краю. Методу придумано таку, яка зветься методом слобідської колонізації. Вона міститься от у чім. Володар земельної власності виставляв дошку з *дірками*. Звичайно їх бувало 30. Це мало визначати, що 30 років селянин, поселившись там, матиме «слободу» не нести жодної повинності, не працювати на користь того, до кого належить земля.

Того часу на лівому боці народу було дуже багато, і, як ми вже казали, велика сила людей, не отримавши землі на власність, мусила записуватись у підсусідки, економічне становище котрих було дуже не вигідне. Ці підсусідки у великім числі і переходять тепер на правий бік Дніпра, заманені вигідними пропозиціями шляхти. Як швидко край опустів, так само швидко знову заселився. Тим часом незабаром минули слобідські роки, і шляхта об'явила, що «слобода» вже скінчилася, що тепер селянам треба стати на всій волі пана, треба бути у послушенстві у нього, підлягати навіть його судові. Зворот справи, очевидно, не міг вдовольнити селян: починається народна реакція, відома під назвою Гайдамаччини.

Завважимо, що характер гайдамаччини зовсім неясний, як і всі народні реакції, що йдуть *від неосвічених людей*, які не вміють формулювати своїх інстинктів. Такі гайдамаччини ми стрічаємо не тільки тут, але і в усій Слов'янщині. Так, під час визволення Сербії повстає така сама гайдамаччина - гайдуки, яка йде з ножом, доки не візьме гору. Другу таку реакцію чи бачимо в Далматії і Хорватії: це так звані ускоки. Реакція йде тут спорадично: дедалі купки з'являються частіше, більше людей пристає до них. На перший погляд купки ці скидаються на розбишацтво і являються застарілою формою реакції. Народ ще не доріс до того, щоб виявити свій протест так, як виявляють його тепер страйком, устами депутатів віча. Тим часом інтелігенції, котра б піддержала інтереси селян і могла б сформулювати народні бажання, не було, селяни самі ж по собі не вміли висловити свого протесту інакше, як підпалом панських маєтків, грабунками, а як можна, так і убивствами панів.

З другої четвертини XVIII ст. гайдамаччина все росте й росте: спочатку збираються купки по 10-12 чоловік, далі десятки-сотні, потім тисячі чоловік прилучаються до гайдамацтва, і в другій половині XVIII ст. ми стрічаємо вже цілі невеличкі гайдамацькі війська. Чим більше ростуть гайдамацькі сили, тим більше *тратить гайдамаччина характер розбишацтва і приймає ясний характер національної справи.*

За XVIII ст. ми бачимо *три* такі моменти, коли гайдамаки вивішують прапор національної незалежності і виявляють бажання зорганізувати край по-своєму.

Перший такий момент був року 1734-го, коли в Польщі трапилася велика внутрішня колотнеча.] Того часу помер польський король Август II, і до польської корони з'явилося два кандидати: саксонський курфюрст *Август III і Станіслав Лещинський*. Між обома кандидатами почалася боротьба. У кожного була в Польщі своя партія. Через те шляхтичі у всіх провінціях поділилися на дві партії, і війна почалася на просторі усієї Польської Корони. Із цього й скористувався народний рух, а власне, з тої нагоди, що до Польщі вступило російське військо на підмогу саксонському курфюрстові, народ почав масами прилучатися до гайдамаків, формувати полки і заводити у себе добре знаний йому козацький лад у певній надії стрінуги підмогу для себе і в російському війську. Але ж на цей раз народні маси помилилися у своїх надіях: коли російське військо посадило на польський трон свого кандидата, воно дістало наказ присмирити козацький рух. Таким робом, ті ж політичні обставини, що викликали цей рух, і подавили його. Але ж момент цей показує, що при першій нагоді, при щасливих обставинах гайдамацтво може перейти в загальне народне повстання. Рух цей був настільки сильний, що Польща сама жодним чином не могла справитись із ним.

Вісімнадцятий вік, як відомо, період найбільшого внутрішнього підупадку в Польщі. В Речі Посполитій був повний хаос: не було фінансів, не було війська, уряд зовсім не функціонував. При такому безурядді панам доводилося самим думати про себе, боронити себе власними силами. Для цього трібують вони кілька проектів. Так, наприклад, пропонували озброїти чиншову шляхту, молдавських колоністів, щоб із них зорганізувати міліцію. Але ж обидва ці елементи були непевні: таких чиншовиків було небагато, і хоч вони й були приписані до шляхетського стану, але ж жили вони по-селянськи, у значній мірі походили з українського народу і під усіма поглядами були ближчі до нього, ніж до панів. Молдавські колоністи, хоч і не мали наційного зв'язку із селянами, все ж більше співчували демократичному рухові. Лишався один спосіб оборони - зорганізувати надвірну *панську міліцію*, завести *надвірних козаків*. Магнати із своїх кріпаків вибирають певне число хат, увільняють їх від усяких податків і панщини, з тим щоб кожна хата постачала до міліції одного козака. Таким способом пани-магнати організують на Правобережній Україні цілі козацькі полки з такої надвірної міліції. Так, міліція графа

Потоцького в Умані доходила до 4000-5000 чоловік, у маєтку Любомирського у Смілі було декілька міліцій - до 3000 чоловік.

Становище цих надвірних козаків було двозначне: вони мусили йти проти гайдамаків, але ж вони самі походили з того ж народу, і всі симпатії їх були на *стороні гайдамаків*. Тим-то дуже часто міліції, вислані проти гайдамаків, не знаходили їх, шукаючи їх по болотах та нетрях, а тим часом гайдамаки робили своє діло. Або навіть, здивавши гайдамаків, надвірні козаки, добре озброєні, майже ніколи не спромоглися подужати гайдамацької купки. Один тогочасний польський мемуарист наводить про надвірну міліцію таке порівняння: посилати надвірних козаків проти гайдамаків - це те ж саме, що замість хорта посилати одного вовка гнати другого.

Другого разу гайдамацьке повстання зовсім випадково трапилось 1750 року. Причиною його було те, що цього року кінчилися в багатьох місцях «слобідські» роки, і сила селян, не бажаючи попасти в кріпацтво, стала тікати до гайдамаків. Ватаги ці злучилися, стали брати магнатські замки, плюндрувати маєтки і нищити шляхту. На цей раз угамував повстання сам польський уряд, оголосивши посполите шляхетське рушення. Не можна сказати, щоб поляки побили гайдамаків. Самі гайдамаки навіть розбили подільського воеводу; але ж, в усякім разі, гайдамацький рух на деякий час мусив затихнути.

Нарешті, останній, *третій* факт, де гайдамацьке повстання прийняло грандіозні розміри, відомий під назвою Коліївщини, трапився року 1768-го. Цього разу організація повстання пішла все тим же шляхом, як звичайно. Готується воно в двох осередках: в Києві з його округою і на Запорозжжі. В Києві для гайдамаків збирали гроші головним робом ченці київських монастирів, що жили далеко від міста по селах та хуторах. На Запорозжжі ж збирався люд, якому вже не під силу було зносити далі утиски шляхти. Осередком зборів зробився скелястий острів Мігея і. На цьому острові збиралася гайдамацька старшина і тут скомпонувала маршрути задля ведення справи.

Року 1768-го кілька сотень запорозьких братчиків засіло по лісах південної Київщини по малих монастирях ніби на послухах, маючи головню на меті руководити гайдамацьким рухом. Того часу через утиски польського уряду всі майже монастирі перейшли на унію, і тільки по глухих місцях задержали монастирі православ'я, а через те ці монастирі і мали таке велике значення в повстанні року 1768-го. Між такими монастирями відомі: Корсунський, Лебединський, Ірдинський, Межигірський, Мошногірський, а найголовніший був

Мотронівський. Того часу весь народ був страшенно розлютований релігійними переслідуваннями поляків. Два роки перед тим уніати вкупі з польським урядом заходилися вельми жорстокими мірами навертати православних на унію. Року 1766-го зібралася у *Вільшані* духовно-уніатська комісія, яка за допомогою польського війська люто розправилася із православними: багато православних попів і парафіян покарано на горло або взято на муки. Як поляки і уніати знущалися над православними, можна бачити із твору Шевченка «Гайдамаки». Оповідання Шевченка про вільшанського титаря не фікція, а правдивий факт. Всі такі факти більш, ніж усе інше, озлобляли народ.

Тим-то й не диво, що коли Залізняк із запорожцями з'явився в Мотронівському монастирі, до нього посунув народ зі всіх сторін, і як тільки це гайдамацьке військо вийшло із монастиря, цілі села стали прилучатися до нього. Залізнякове військо росло, як лавина. Скоро гайдамаки наближались до якого села або містечка, селяни зараз же вирізували чисто всю шляхту, ксьондзів, жидів, словом - усіх, від кого терпіли утиски, грабували їх добро, палили оселі та приставали до гайдамаків, озброївшись, хто чим міг. Посуваючись далі, Залізняк спалив Смілянський, Лисянський замки і йшов по дорозі до Умані.

Шляхтою опанувала страшенна паніка, коли вона побачила таку міцну, небувалу ще організацію. Поляки почали шукати фортеці, де б можна було захистити себе від гайдамаків. Такою фортецею у Південній Україні було місто Умань. У графа Потоцького був там сильний замок і, як ми вже згадували, численна та добре зорганізована надвірна міліція. Там-то й шукали собі порятунку поляки. До Умані з'їхалася маса людей із околиць: жиди і шляхта переповнили місто. Тисяч із шість чоловік, що не потовпилися в місті, стали табором на передмісті під Грековим лісом. Ось тут і стався той факт, який піддержав Коліївщину. Міліція була звичайно під орудою шляхти, але ж вона мала право сама вибирати собі сотників. Над цією уманською міліцією мав фактичну силу тільки сотник Іван Гонта, чоловік дуже розумний. Він мав велику силу і повагу у простих козаків; це видно з того факту, що його вибрали сотником, хоч він зазнав багато панської ласки. Потоцький дуже любив Гонту і завжди виявляв свою приязнь до нього. Він подарував йому два села з людьми. Тепер, під час такої небезпеки, Потоцький пообіцяв Гонті виходити шляхетство, коли він оборонить Умань.

Гонта виступив проти Залізняка і стрів його за 30 кілометрів від Умані, біля села Соколівки. Коли обидва війська зішлись,

Залізник виїхав наперед і викликав Гонту на переговори. Розмова їх була недовга. Вернувшись із переговорів, Гонта звелів своїй міліції злучитися з гайдамаками. Про що говорив Гонта із Залізником, ми можемо зміркувати по наслідках: обидва війська, злучившись, вдарили на Умань, узяли його і перерізали шляхту і жидів. Через те весь цей край опинився в руках гайдамаків. Гайдамаки зараз же почали формувати із себе полки. Таким робом, гайдамачина обернулася в політичну революцію. Ні шляхта, ні польське військо нічого не можуть вдіяти із цим повстанням.

Гамувати повстання з'явилася сила з того боку, з якого найменше можна було сподіватися ворожих відносин. Це були *російські війська*, що стояли тоді в Польщі з приводу *Барської конфедерації*. Коли тільки гайдамацьке повстання набрало такої сили, російські війська дістали наказ кинути боротьбу із конфедератами і придушити це повстання. Цей вчинок являється зовсім консеквентним з політичною системою російського уряду. Для нього гайдамацьке повстання було фактом більш небезпечним, ніж рух серед польської шляхти. Власне, саме того часу коло запорозького кошового *Калнишевського* організувався гурток людей, який виробив широкий політичний план. Ці люди думали викликати в Польщі повстання, злучити *Правобережну Україну з Запорожжям і зорганізувати нове гетьманство*. З другого ж боку, в Росії бачили, що шляхта доживає свого віку, що через яких 10-20 літ можна буде що завгодно зробити з нею. Таким робом, для Росії корисніш було підтримати організм, який уже зовсім розкладався, ніж допустити, щоб зорганізувався новий організм, повний життєвої енергії.

Розправилося російське військо з гайдамаками не простим, одвертим шляхом. Наблизившись до Умані і побачивши, що гайдамацькі сили дуже великі, воно заводить дружбу з гайдамацькою старшиною, закликає її до свого табору, арештує її і віддає полякам. Гонту й інших польських підданців зараз же покарали поляки лютою смертю. Коли ж гайдамаки лишилися без головних своїх ватажків, вони неспроможні були вже вести боротьбу так, як попереду.

Дуже люто, довго і систематично вели поляки судову розправу над гайдамаками. Ту страшну помсту, яку польський уряд виконав над ними, видно з того, що чотири роки польські суди рубали голови, руки й ноги пійманим гайдамакам, котрих ловили та відшукували скрізь по Україні. При тому всяким доносам дано широку волю. Арештованих приводили до *Коденського суду*. [4] Коденські суди були уладжені на взір

військових; процес відбувався хутко, більше для форми. Найменша кара була шибениця, для інших уживано всяких мук, які вигадало люте кримінальне середньовічне право.

Літ двадцять уже після того один мемуарист каже, що йому доводилося бачити багато людей, які мали відрізану одну ногу або руку за те тільки, що їх запідозрювали у співчуттях до гайдамаків.

Ми зупинимося ще на одному дуже цікавому, більш комічному епізоді, що завершив історію панування поляків на Україні. Двадцять літ після Коліївщини поміж самими поляками утворилася певна купка людей із ширшою культурою, що вже добре зрозуміли ненормальний стан своєї вітчизни і всіма силами взялися до останньої спроби віджити Польщу. Діяльність того гурту виявилася у працях так званого чотирилітнього сейму. Але це було вже запізно, щоб відрятувати здеморалізовану шляхетчину. Під час цього сейму одна партія стояла за Росію, друга за Пруссію. На стороні першої був і король. Між іншими він дуже необережно став лякати депутатів тим, що, як сейм не захоче прийняти протекції Росії, остання підійме селян проти панів. Шляхта стала розбирати ті слова і прийшла до переконання, що справді Росія вже почала готувати бунт селян проти шляхти. Переходячи з уст до уст, та вигадка набрала певності, набрала більше й менше фантастичних подробиць, і в короткім часі склалася ціла легенда про те, що російський уряд намовляє селян до бунту, організує повстання.

Як на агентів показано на досить численну групу пилипонів, [5] коробейників, що розвозили по українських селах дрібний крам російського домового промислу. Такі крамарі їздили вже більше як сто років, і ніхто не звертав на них уваги. Тепер помітили, що вони стають звичайно у попів-уніатів. Пішла гутірка, що вони роздають попам цариціні грамоти, в яких вона закликала всіх до повстання, відбирають від попів присягу, вербують людей до бунту, роздають ножі якоїсь надзвичайної форми. Хтось вималював навіть такий ніж, і сейм посилав зразки в листах до родичів на села. В короткий час правдива паніка огорнула чотири українські воеводства. Сейм залишив усі інші справи та взявся за розсліди нової Коліївщини. Настала широка воля до усяких доносів. Кожний жид та економ, всі вони вважали себе за правдивих урядових агентів, висліджували, підслухували, розпитували навіть малих дітей. Все те прикладалося до готової вже легенди про *Гонтиного сина*, що мав прибути в короткім часі. Почалися арешти попів та селян. Пани обіцянками та муками примушують їх визнати існування якоїсь змови та свою участь у ній. Нарешті кількох людей

зловили на доносі, в яким вони наклепували на себе й на других. Так шляхта покарала кількох селян і панів, поки не переконалася, що всі підозріння були пусті, безпідставні. Цей епізод був останнім прощанням польського уряду із українською нацією.

ДВАНАДЦЯТА ГЛАВА

Запорозька Січ. Найвизначніші кошові XVII і XVIII ст.: Сірко, Гордієнко. Перше зруйнування Запорозжя (1709). Січ в Альошках. Нова Січ. Кошовий Петро Калнишевський. Друге зруйнування Січі (1775). Задунайська Січ. Бузьке військо. Чорноморці. Кубанське військо. Запорозці в Банаті. Азовські козаки. Станиці українського козацтва між терськими козаками.

Ми переглянули історію Лівобережної і Правобережної України і бачили, що на однім і на другім боці кінчається справа ліквідацією тих форм, з яких складається історія козаччини. Тепер нам лишається сказати кілька слів про останки козаччини, які доживали свого віку вже при інших формах життя на Україні.

Найбільш задержало старі народні традиції *Запорозжя*, Воно, як відомо, у своєму побуті найбільш виявило народний ідеал громадського, демократичного *рівноправного ладу*. Через те воно і мало великий вплив на весь український народ, який не міг виявити в житті свого ідеалу. Найбільшого розвою досягло *Запорозжя* під час повстання Хмельницького. Останній, утікши з Чигирин, прийшов, як відомо, на *Запорозжя*, котре його радо прийняло і вибрало гетьманом. Перший контингент сил Хмельницького складався із *запорозців*. Тим-то й Україна так охоче його прийняла, і народ почав зразу прилучатися до нього. Одним словом, санкція *Запорозжя* становила головну підставу його популярності. *Запорозжя* було школою, де *діставали виховання люди*, які потім ставали на Україні полковниками та старшиною. В частих бійках із турками, татарами та поляками *запорозькі братчики* з досвіду і практики добре виучували правила та способи військової тактики, стратегії та фортифікації свого часу. Слугували всі полковники, сучасні Богданові Хмельницькому, перебували таку школу на *Запорозжі*. Тому що ці полковники найбільш ставали за народні права, то й не диво, що з ідеального і з практичного боку *Запорозжя* в народній свідомості стояло вище, ніж що, і після Хмельницького зажило собі великої поваги на Україні.

Ми бачимо, що *Запорозжя* дуже довго має вплив на гетьманську політику. В кореспонденції *запорозького коша*, яка почасти заховалася до нас, ми знаходимо багато листів, де *запорозькі братчики* пишуть до гетьмана вимови, грозять йому помстою і загальною розплатою за ті чи інші його вчинки. До нас дійшли такі листи *запорозців* до Юрія Хмельницького, Виговського, Дорошенка. Цей тон *запорозців* свідчить про те,

що народ дивився на Запорожжя як на свого проводиря.

Але ж і запорожці не були політичне розвинені, а через те й не встояли на тій високості, на якій стояли спочатку. Критичний момент для Запорожжя творить *гетьманування Брюховецького*, котрий, як ми вже вказували, ошукав запорожців. Поділяючи ніби демократичні народні думки, він добився через Запорожжя гетьманської булави, а добившись її, він повернув зовсім у другий бік. Тих запорожців, що були при ньому, він цитькав чинами та маєтностями. Після того, коли український народ побачив, що і Запорожжя може помилятися в своїх вчинках, воно тратить для нього своє значення: авторитет Запорожжя падає. Кожного із запорозьких кандидатів на булаву народ або викидає, або приймає зовсім індіферентне, не обстає за ним, і кандидатура запорожців перепадає. Так, наприклад, Суховій, чоловік дуже енергійний, не міг вийти на гетьмана через те, що був кандидатом Запорожжя; на його місце вибрали Дорошенка і Ханенка.

В Переяславському трактаті про Запорожжя не згадано, але що вся Україна входила під протекторат Московської держави, то можна було думати, що й Запорожжя підлягало тій самій долі. І справді, Запорожжя нібито признавало над собою московський протекторат. Зі звичайною тактикою, дуже практичною, московський уряд не посилав на Запорожжя своїх воєвод, але ж завжди стежив за тим, що там діялося. Користуючись тим, що уряд не втручається у внутрішні справи, Запорожжя живе вигідно і розвиває свою конституцію. Воно докладно устале свою територію, лічить усі землі, що належать до військових. Таких земель було дуже багато. Вони займали територію між Бугом *та системою Дону*, скільки її відвойовано від татар. Під той час Запорожжя має сталий осередок. Це була *Стара Січ*, де тепер село Капулівка. Територія Запорожжя була поділена на вісім ладанок; з військового ж і соціального погляду воно поділялося на курені, їх було 38. Тими куренями орудували виборні курінні отамани. Така конституція зорганізувалася в другій половині XVII ст.

Найбільш славетним запорозьким кошовим був Іван Сірко. Не було на Січі чоловіка більш популярного, але вкупі з тим не було й більш короткозорого, як він. Він відживив старі запорозькі традиції й ідеали: майже весь час веде він. боротьбу з татарами та турками, і в цьому добачає найважливіше завдання Запорожжя.

На початку XVIII ст. був ще видатний отаман - це Кость Гордієнко, сучасник гетьмана Мазепи. Він один серед усієї старшини найближче узяв собі до серця і зрозумів автономні забаги Мазепи. Він бачив, що гетьман бажає дати Україні

самостійність, пригорнувся до нього і до самого кінця підтримував його із усім Запорозьким військом. Тоді як українські козаки і посполиті покинули Мазепу, одне Запорожжя лишилося йому вірним.

Така демонстрація не обійшлася без репресій від російського уряду. Ще не скінчилася полтавська кампанія, як Петро I послав військо зруйнувати Січ. Сильний відділ під проводом Яковлева пішов, зруйнував Стару Січ і оголосив, що Запорожжя касується. Запорожцям, що були під той час у шведському війську, не можна було тепер вернутись додому, їм доводилось дбати самим про себе. Гордієнко зробив умову із кримським ханом, і той дав запорожцям землю у своїй державі.

Таким робом, від року 1709-го до 1734-го запорожці живуть на кримській території - в нинішнім Дніпровському повіті Таврійської губернії. Це так звана Січ в Альошках. Становище запорожців було тут дуже трудне; раз через те, що земля була погана, що вони опинилися дуже далеко від свого краю, і, таким робом, не могли поповнювати своїх контингентів; по-друге, через те, що хан вимагав від них заповоги у війнах, які для запорожців не мали жодного інтересу. Так, хан посилав їх, як своїх голдівників, приборкувати на Кавказі інших своїх підданців, кабардинців, наприклад. Через те запорожці при першій нагоді вернулися назад.

Сталося це в тридцятих роках XVIII ст., під час війни Росії із Туреччиною, коли Мініх, бажаючи покористуватись готовим Запорозьким військом, завів переговори з запорожцями, пообіцяв дарувати їм амністію і повернути їм усі землі, які вони мали перед Петром I. Згоду уложено, і року 1734-го Запорожжя відновилося: засновано *Нову Січ*, кілька кілометрів дальше від Старої.

Становище Запорожжя тепер було вже гірше, ніж в XVII ст. Після Петра, завдяки його реформам, Російська держава зміцніла, і тепер Запорожжю не можна вже було користуватись такою свободою, яку воно мало раніше. Запорожжя віддано під уряд київського генерал-губернатора, котрий мусив контролювати його і стежити за тим, що там діялося. За цей період існування Нової Січі (1734-1775) головну рису в житті запорожців становлять *відносини запорожців до гайдамаччини*. Від утисків шляхти селяни почали тікати на запорозькі степи і там організували гайдамацькі ватаги. Тим часом російський уряд вимагав від запорожців, щоб вони не сміли помагати гайдамакам. Запорожці ніби і виганяли гайдамаків од себе, а тим часом потай були головними руководниками гайдамацьких рухів.

У другій половині XVIII ст. Запорозжя доживало вже свого віку.

Справді, по своїй конструкції воно було дуже *ненормальне військове братерство* з того часу, коли головне завдання - вести боротьбу з турками й татарами - усувалося, а власне через те, що зі всіх сторін Запорозжя землі переходили під кормигу Росії. До Запорозжя належала велика територія, але ж воно не колонізувало своїх земель, і в цьому його найголовніша хиба. Це зрозумів добре останній кошовий *Петро Калнишевський*, чоловік дуже розвинений. Він побачив, що далі жити у такій архаїчній формі Запорозжю не можна вже було, і дуже запопадне взявся до колонізації земель. Всіх селян, що тікали на Запорозжя, він не записував до реєстру, а давав їм землі. Тепер еміграція з Польщі й України прибрала ще більші розміри. За 10 літ свого старшинування Калнишевському повелося заселити кількасот сіл. Народ дуже охоче біг сюди через те, що землі роздавалися дурно.

Усі поселенці були під протекторатом Запорозжя. Це поселення носить сліди промислової і дуже культурної колонізації. В кожному селі коштом січового скарбу заводив Калнишевський *церкву та школу*. Коли заведено в Росії земство, то його статистичні дослідження показали, що *на Катеринославщині за часів Запорозжя шкіл було втричі більше, ніж тоді*. Російська політика не могла допустити такого розвою Запорозжя. Уряд сам став заводити колонії на землях, які запорожці уважали за свою власність. Калнишевський бачив, що уряд утворював сербські і слобідські колонії біля Єлисаветграда, а за ними німецькі. В цім він угадував смерть для Запорозжя, добре розуміючи, що дедалі більше землі буде російський уряд відіймати у запорожців і віддавати її своїм колоністам. Тоді Калнишевський попробував нових комбінацій, а власне - *скористуватись сучасною Коліївщиною*. Він думав, що від Польщі, держави під той час зовсім безсильної, дуже легко буде відділити Правобережну Україну. Тоді із *Запорозжя і України можна буде утворити цілком самостійну державу*.

Але ж російський уряд зрозумів його плани. Російські розвідачі, догледівши, до чого йде, донесли про це київському генерал-губернаторові Румянцеву. Наслідком цього було те, що російські війська, які стояли того часу в Польщі, зараз же покинули боротьбу із конфедератами і почали присмиряти Коліївщину. Після того уряд рішився зруйнувати Запорозжя. Довелося тільки відročити розправу на кілька літ, поки Москва не справилася з власними непорядками - з Пугачовським бунтом та турецькою війною. Через сім років проти Запорозжя

виряджено корпус під проводом *генерала Текелі*, родом угра. Він оточив Запорожжя військом і викликав запорозьку старшину нібито на раду. Старшина, нічого не прочуваючи, поїхала, та більше вже не вернулася, її одвезено до Петербурга, *звідти без суду порозсилано* її по Сибіру, в Якутську та Іркутську області, а Калнишевського заслано у Соловецький монастир, тогочасну політичну тюрму. Тут він 26 років (1775-1808) просидів у зробленій у стіні халабудці, яка мала чотири кроки вдовж і два вшир. Випустили його тільки після маніфесту Олександра I, але ж він не схотів уже вертатись і незабаром умер там, постригшись у ченці.

Після царського указу Запорожжя скасовано, а запорожцям дано на волю одне з двох: вертатись додому або вступати у кінні полки *пкінерів*. Так частина їх і зробила. Друга частина, не бажаючи покорятись волі уряду, не розійшлася, а, випросившись нібито на рибальство, пішла на Лиман, а *звідти втекла в Туреччину*. Тут ці запорожці заявили султанові, що бажають жити під його владою. Султан вдовольнив їх просьбу і дав їм землі в Добруджі, де вони і *заснували нову Січ (Задунайська Січ)*.

Від того часу, як скасовано Запорожжя, проминуло декілька часу, коли Запорозьке військо знову стало потрібним російському урядові. Потьомкін побачив, що трудно вести боротьбу з турками без людей, які добре знають південні степи і способи, як вести боротьбу з турками та татарами. Для того, задумавши відновити Запорозьке військо, він об'явив про це указ, і зараз же з'явилася сила охочого люду. Вони зав'язали *Бузьке козацьке військо (1787)*. Звалося воно так через те, що одержало для селитьби не старі запорозькі землі, які тоді пороздаровував російський уряд, а землі між *Дністром та Бугом*. Під час цієї турецької війни відвойовано новий шмат земель і, так званий Очаківський пашалик. Та хоч Бузьке військо принесло велику користь Росії у цій війні, взяло фортеці Кінбурн, Хаджибей та ін., затриматись довго на бузькій території йому не довелося. Скоро в Петербурзі почули, що завойовано Очаківський пашалик, зараз же придворні почали випрошувати собі у цариці там земель. Таким робом, Потьомкін опинився в трудному становищі, пообіцявши раніше ці землі козакам. Тоді він випросив для козаків інші землі, відвойовані у кримських ханів, між річками Єєю і Кубанню, на східному березі *Азовського моря*. Це так звана Кубанська земля. Козаки згодилися на цю пропозицію, оселилися там (1793) і стали відомі під назвою чорноморських козаків, які в різних перипетіях прожили до нашого часу. У них виробилися зовсім нові способи життя.

Замість куренів козаки поділилися на станиці, себто на села, в яких стали жити вже вкупі зі своїми сім'ями. У своєму внутрішньому житті вони залишили військовий лад і обов'язалися тільки давати певний контингент на війну.

Оскільки цей устрій був приємний народові, знати з того, як швидко збільшувалося число чорноморців. За першого кошового Головатого їх було 6000 чоловік, а після того їх число дійшло до 200 тисяч.

Такий приріст не міг бути нормальним. Він явився наслідком того, що на Чорномор'я стали тікати кріпаки із цілої України. Що далі, тим більше скорочувалася крайова автономія: отамана і всю старшину не вибирали, а став їх незабаром іменувати уряд. З початку царювання Олександра II в Чорноморському війську зроблено в еликі зміни. Після указу з 1864 року велено злитися в одну одиницю Чорноморському війську і лінійному козацькому війську, зложеному з великоросів, що жили на схід від Чорномор'я. З'єднаним військам надано загальне ім'я Кубанського війська.

Вернімося до тих запорожців, що оселилися за Дунаєм і дістали від турецького уряду землі на Добруджі. Тут вони мали дуже неспокійних сусідів. Це були так звані некрасовці, російські козаки-розкольники, що втекли туди з Донської землі ще за часів Петра I через релігійні утиски. Запорожці не могли зжитись з ними через те, що некрасовці вважали всю добруджську територію за свою власність. Тоді запорожці попробували ще раз перемінити оселю. Послухавшись австрійських агентів, вони ввійшли у зносини із австрійським цісарем Йосифом II (1785), і той згодився дати їм землі на військовій границі, яку заводив того часу уряд, щоб захистити державу від турецьких нападів. На цій границі поселив уряд сербів, босняків, румунів, а тепер дав землі і запорожцям у двох провінціях - *Бакча і Банат*, де Тиса вливається в Дунай. Але ж запорожці не могли витримати суворого австрійського режиму, дріб'язкового контролю над усім своїм життям, і в роках 1811-1812-му вони знову повернулися в Добруджу.

Турецький уряд не утискав їх, і вони знову заснували Січ із виборною старшиною. Це так зване Задунайське військо все збільшувалося втікачами з України. Таким робом козаки заселили тут багато сіл, які прозвали турки козацькою *раєю*. Року 1828-го, під час великої війни царя Миколи I із турками, російська армія зайняла Добруджу в той час, коли задунайських козаків викликав турецький уряд на службу до Царгорода і на місці лишилося їх не більш як 500 чоловік. Кошовий отаман *Гладкий* прийшов із цією рештою до російського табору, приніс

покуту, і цим козакам дозволено повернутися до Росії. Тут їм дали землю коло *Ростова-на-Дону*, і вони склали так зване Азовське військо.

З тими козаками, що лишилися в Добруджі, турецький уряд обійшовся дуже суворо. За зраду старшини військову організацію їх скасовано, і дотепер вони живуть іще там по селах, тільки не користуючись уже давнішими привілеями.

З Азовським військом трапилось те ж саме, що й з Чорноморським. За короткий час воно розрослося на декілька десятків тисяч чоловік завдяки тому, що до нього багато перебігло народу з України. На початку царювання Олександра II військо це скасовано і станиці його переведено на східний берег Чорного моря. Там ці козаки дістали оселі між Анапою і Сухум-Кале.

Є ще третє козацьке військо, дуже оригінальне, засноване далеко пізніше, зовсім незалежно від Запорожжя.

З давніх часів область Терек на Кавказі переповнена козаками. Ще в XVI ст. багато рязанських козаків стало тікати на південь, коли Москва заволоділа Рязанським князівством. Ці козаки довго десь пропадали по степах, і тільки в XVI ст., коли Росія почала завойовувати Кавказ, знайшли їх у Кабардинській землі. Це так звані *гребенські* козаки. Окрім них, там живуть іще кізлярські і моздокські козаки, але ж західний куток Терської області, а власне, Владикавказький округ, займають козаки українського походження, які попали туди ось з якого приводу.

Року 1831-го, під час польського повстання, московський уряд звелів сформувані два козацькі полки з полтавців та з чернігівців. Коли полки ці повернулися після того, як повстання втихомирено, малоросійський генерал-губернатор князь Рєпнін не відпустив їх додому, а держав при собі, часто наглядав над ними, муштрував їх і любив слухати їх пісень. За царювання Миколи I на цього генерал-губернатора дивились як на чоловіка, що придбав собі великі симпатії в українців, і вважали його мало не за сепаратиста, тим більш що він був онуком останнього гетьмана, Розумовського. З приводу того, що він не розпускав цих полків, на нього зроблено донос цареві, що ніби він хоче зробитись гетьманом.

В Стародуб явився від царя флігель-ад'ютант, заарештував генерал-губернатора, а козаків цих зараз же відправлено на Кавказ на війну з черкесами. Через кілька літ ці козаки просили дозволу повернутися додому, але ж їм звеліли там лишитись і завести свої оселі. На ці оселі прийшов указ дати стільки землі, скільки козаки самі захотять. Усі козаки були нежонаті, бо пішли на військову службу зовсім молодими ще парубками.

Через те вони відповіли урядові, що їм трудно селитись, не маючи сім'ї. Тоді уряд звелів по числу козаків зробити набір дівчат серед державних хліборобів Полтавської і Чернігівської губерній. Дівчат пригнано на Кавказ, і козаки з ними передружилися. З того і повстали українські станиці серед Терського війська.

Таким робом, народні пісні й оповідання про дівочий набір - не легенди і мають правдиву історичну підставу.

КІНЦЕВІ УВАГИ

Що таке національність. Етнографічна національність. Відродження України в ХІХ ст. Висновки на будуче.

Під кінець вважаю не зайвим сказати кілька слів про новішу історію України, про період відродження української національності. Я не буду зупинятись на фактах, вони всім відомі; зроблю тільки коротку характеристику цього періоду.

У всесвітній історії ХVІІІ ст. характерну рису складає відродження народів, які були до того часу загнані, пригнічені, а тепер почули право на своє національне життя. Нема такого кутка в Європі, де би не підіймались пригнічені народи, дбаючи про те, щоб розвинути свою самосвідомість і здобути собі право жити і розвиватися по своїй волі.

Про те, що визначає слово «національність», є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш прищипляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність - це те, що складає державу. Це *державно-національна* теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, - так звана *етнографічна*. Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою.

Дуже рідко трапляється так, щоб етнографічні межі сходилися з державними. Серед усіх європейських держав можемо вказати тільки на три такі приклади: Португалія, Скандінавські держави, Голландія. В інших державах бачимо дві появи. Часто трапляється так, що національність розпадається на декілька держав. Ті частини нації живуть зовсім окремим життям, але ж не гублять своєї національної єдності. Так, наприклад, італійці донедавна розпадалися на вісім держав, німецький народ розпадався на 38, тепер на дві, а в се ж вони не згубили національної єдності. Ще частіше трапляється так, що в одній державі живе кілька національностей. Тут одна національність складає звичайно більшість і, користаючи з цього, дбає про те, щоб привподобити до себе народності менш численні. Так, у Австрії ми зустрічаємо конгломерат 15-ти або 16 народних типів. Коли поглянемо на Росію, то, не збільшуючи, можемо сказати, що у ній живе майже 150 окремих народностей. На одному Кавказі живе їх до 40. Таким робом, найчастіше межі етнографічні та державні не сходяться.

Нам доведеться говорити тільки про етнографічну національність, бо, само собою розуміється, в національному відродженні річ іде не про відродження державної нації, а етнографічної. Міститься це відродження ось у чому. Кожна етнографічна одиниця вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби. З цього погляду і ведуть боротьбу всі народності. Такий рух на заході Європи подибуємо ми у провансальців, у басків, італійців тощо. Не будемо говорити про Західну Європу, а звернемо увагу тільки на Слов'янщину. Тут справу культурного відродження розпочали чехи, від них перейшла вона й до других слов'ян і скрізь мала таку саму форму. Спочатку заходяться коло цього поодинокі люди, дедалі круг їх росте, вони починають згруповуватися, нарешті пристає до них і народна маса, а після того вони вже й добиваються прав на самостійне культурне життя. Усі ці стадії, принаймні перші, переходить і Україна. Рух також починається від поодиноких людей. З одного боку, в *Полтаві*, в кінці XVIII ст., починає такий рух Котляревський, котрий перший у своїх творах звертається до народу його рідною мовою. Дедалі більше талановитих людей прибуває до цього руху. В 30-х роках XIX ст. збирається вже коло *Квітки-Основ'яненка* ціла група людей-націоналістів у *Харкові*, де був під той час осередок культурного життя України. Разом з тим, з'являється слабша купка і в *Ніжині*, коло *Гребінки*. Далі, 1847 року, засновується вже в *Києві* Кирило-Мефодіївське братство. Це перша група людей, яка попри культурні завдання мала й політичний напрямок, висловлений, правда, дуже слабо і неясно.

Як відомо, всі ці почини стрічають перепони з боку державних органів, котрі думають, що цей рух загрожує існуванню держави.

Разом із рухом на Україні, трохи тільки пізніш, з'являється такий самий рух і в Галичині. Починає його купка людей з *Маркіяном Шашкевичем* на чолі, яка в тридцятих роках видає рідною мовою «*Дністрову Русалку*». Трохи пізніше, коли обставини покращали, до них прилучається і народний рух. Австрійський загальний рух року 1848-го хоч і дуже слабо, а все ж таки відгукнувся і на русинах. Уведення в державі конституційного ладу відкрило можливість і нашим землякам вести боротьбу за свої національні права, і від науки і самопізнання їх залежатиме те, чи раніш, чи пізніш вони візьмуть своє.

Без жодного сумніву, у нас здобуття національних прав пізніш трапиться, але в міру того, як національна свідомість буде

ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народові права культурно-національного життя. Уряд тоді зрозуміє свою помилку, що не *можна жодними силами змінити типу людини*, ні фізичного, ні морального. Коли ми тепер і стрічаємо перепони і, то на них треба дивитись як на історичний пережиток. Народ може від сильних утисків змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Ірландці у цьому можуть служити найкращим зразком: це справжні мученики за свою національність. Серед національної боротьби ірландців з англійцями траплялися такі факти, що за тримання у себе вчителя ірландця або ірландського попа засуджували англійці на смерть. І чого ж англійці домоглися, промучивши ірландців мало не 700 років? Тільки того, що три четвертини ірландців перемінило свою мову на англійську. Зате вони нажили в ірландцях непримиренних ворогів, а національний тип ірландця *і без цієї зверхньої ознаки лишився той самий*. Таким робом, великою помилкою буде думати, що національність залежить виключно від мови: національність охоплює всі *функції душі чоловіка*.

***

Володимир Антонович

ПРО КОЗАЦЬКІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ

Київ, видавництво художньої
літератури "Дніпро", 1991.
ISBN 5-308-01400-0

[1] Сам заголовок книжки («Бесіди») винайшов О. Кониський. В. Антонович на це нарікав; гадав, що вона повинна зватися «Викладами».

[2] В бібліотеці В. Антоновича був один примірник цих викладів із його власноручними поправками, але, на жаль, він десь запропастився.

[3] Я трохи виясню, що я розумію під назвою «політик». Політика не визначає того, щоб людина мала свої інстинкти і теорії і вводила їх у життя. Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Це наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільності і уміння користуватися ними: він мусить завжди наперед знати, за що може тоді чи тоді взятися, що може виконати, а чого не можна зробити. Через те талановитим політиком зветься той чоловік, котрий у своїй діяльності береться за осягнення такої мети, яку у тім часі можна осягнути. Він мусить завчасу добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу і повинен уміти вичекати такого зручного часу, коли зможе найкраще виконати свої заміри. Всі оці таланти безумовно мав Мазепа. (Прим. автора)

[4] К о д е н ь - містечко біля Житомира, де стояв того часу польський генеральний штаб.

[5] Мандрівників-купців. Здебільшого це були розкольники Чернігівської та Могилівської губ.